

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Р. Л. Сердега

А. А. Сагаровський

Українська діалектологія

навчальний посібник

Харків – 2011

УДК 811. 161. 2'28(075.8)

ББК 81. 2Укр–67–923

С 32

Рецензенти:

Ю. І. Кохан – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ХНУ імені В. Н. Каразіна;

С. Б. Стасевський – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

(протокол № від)

Сердега Р. Л. Українська діалектологія : навчальний посібник / Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 156 с.

У посібнику відповідно до чинної програми з української діалектології викладено теоретичний матеріал, що охоплює в основному вступні розділи курсу, які супроводжуються запитаннями і завданнями для самоконтролю, що сприятимуть закріпленню вивченого. Практична ж частина спрямована на випрацювання у студентів навичок і вміння спостерігати, аналізувати і класифікувати діалектні явища різних рівнів. У посібникові подано говіркові тексти, вправи, контрольні завдання, опрацювання яких теж сприятиме виробленню відповідних навичок.

Для студентів філологічних факультетів і викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 811. 161. 2'28(075.8)

ББК 81. 2Укр–67–923

Зміст

Передмова	5
Програма курсу «Українська діалектологія»	9
Українська діалектологія (з урахуванням вимог кредитно-модульної системи навчання)	21
Предмет, завдання і значення діалектології	30
Територіальні й соціальні діалекти	36
Діалекти і літературна мова	41
Походження української мови та її діалектів	48
Методи дослідження діалектного мовлення	55
Лінгвогеографічні атласи: структура, їх різновиди	58
Вправи і завдання	61
Контрольні завдання	62
Тестові завдання	63
Фонетична транскрипція	66
Вправи і завдання	69
Діалектні групи і говори української мови	73
Південно-східне наріччя	74
Вправи і завдання	75
Поліське (північне) наріччя	77
Вправи і завдання	78
Південно-західне наріччя	81
Вправи і завдання	82
Контрольні завдання	90
Тестові завдання	93
Український діалектний синтаксис	99
Вправи і завдання	100
Діалектна лексика	105
Загальноживана і спеціальна лексика	105

Діалектне явище (діалектна риса)	106
Протиставні й непротиставні діалектні явища	108
Протиставні й непротиставні діалектні відмінності у лексиці	108
Поняття про діалектну лексику	109
Діалектизми	110
Типи діалектизмів	111
Нульовий діалектизм	116
Групи діалектної лексики з погляду її походження	117
Вправи і завдання	120
Лексика, обмежена в ужитку соціальним середовищем	121
Вправи і завдання	123
Методи збирання діалектного матеріалу	125
Найвідоміші програми (питальники) для збирання говіркового фактажу ..	126
Вправи і завдання	128
Контрольні завдання	130
Тестові завдання	131
Відповіді на тестові завдання	135
Зразки аналізу діалектних явищ	136
Короткий термінологічний словничок	138
Література	146
Предметний покажчик	151
Іменний покажчик	154

Передмова

Курс «Українська діалектологія», як і кожна навчальна вишівська дисципліна, спрямований на одержання студентами теоретичної і практичної підготовки з фаху. Цьому курсові належить особлива роль у підготовці спеціаліста-словесника, оскільки під час його вивчення значно розширюються знання про різні форми існування мови – діалектну і літературну. Крім того, діалектологія має незаперечну дотичність до роботи вчителя-словесника, якому так чи інакше доводиться перебувати і працювати в умовах говіркового оточення. Тому, щоб робота вчителя була ефективною, йому вкрай необхідно орієнтуватися в місцевому говорі, знати його особливості та, викладаючи літературну мову в школі, зважати на них. Глибоке знання говіркових особливостей української мови, уміння їх спостерігати, розмежовувати, по-науковому аналізувати дуже потрібне майбутнім філологам, викладачам-словесникам, як для з'ясування явищ сучасної української літературної мови, так і для успішної роботи вчителя над піднесенням культури усної і писемної мови учнів, ефективного подолання в їх мові й мовленні орфографічних і орфоепічних помилок, спричинених місцевими говірками.

Отже, для підготовки висококваліфікованих спеціалістів-філологів курс української діалектології має неабияке практичне і теоретичне значення. Крім того, саме ця навчальна дисципліна дає студентам ті необхідні знання з лінгвістики, які, по-перше, створюють значну ґрунтовну базу для глибокого розуміння процесів формування загальнонародної мови, по-друге, підготовляють їх до поглибленого вивчення історичних явищ української мови.

Успішне засвоєння студентами курсу в усій його повноті, складності розраховане на систематичне запровадження поряд із лекційною формою навчання практичних занять. У розпорядженні викладача і студента-філолога тривалий час могли бути лише діалектні тексти, що публікувалися переважно у давніших підручниках і посібниках. Так, наприклад, до першого видання книги Ф. Т. Жилка «Нариси з діалектології української мови» (К., 1955) була додана

хрестоматія записів говіркового мовлення з усієї території України, але цей посібник сьогодні вже важко знайти, а в новому, значно доопрацьованому його варіанті (К., 1966), на жаль, зовсім відсутні діалектні тексти. У виданих же в Одеському університеті двох випусках «Матеріалів для практичних занять з української діалектології з методичними рекомендаціями» А. А. Москаленка (Одеса, 1965-1966) наводяться лише говіркові тексти, що стосуються території Одеської області. Ситуація в цій навчальній галузі значно покращилася з появою методичної розробки С. П. Бевзенка «Практичні заняття з української діалектології» (Одеса, 1970). У цьому посібникові містяться контрольні запитання з усіх основних тем, подано чимало вправ, побудованих на діалектних текстах тощо.

У 1974 році в Києві з'являється методична розробка для студентів заочної форми навчання А. П. Могили «Українська діалектологія». Вона містить значний теоретичний матеріал із відповідного курсу, а також контрольні завдання, як теоретичного, так і практичного плану. Причому практична частина пропонованих у розробці завдань повністю спирається на вправи зі згаданого вище посібника С. П. Бевзенка.

Значно поліпшилася справа і з виходом у світ діалектної хрестоматії «Говори української мови» (К. : Наук. думка, 1977), яка тепер широко використовується на практичних заняттях з української діалектології. Але, звичайно, вона не може замінити посібника, в якому викладач і студент знайшли б достатньо матеріалів і спеціально підібраних вправ і завдань для проведення практичних занять та виконання самостійних індивідуальних завдань. Покликаний був заповнити цю прогалину в навчально-методичній літературі ще один посібник С. П. Бевзенка (Бевзенко С. П. Українська діалектологія: збірник вправ і завдань / С. П. Бевзенко. – К. – Одеса : Вища школа, 1987). До цієї книги включено вправи і завдання до всіх розділів курсу української діалектології, що повністю охоплюють матеріал, передбачений чинною програмою. Проте деякі факти в згаданому посібнику, як і, до речі, підручнику цього ж автора (Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980), усе ж таки

сьогодні вже потребують певних коректив і уточнень. Наприклад, розділи, присвячені питанням походження української мови та її діалектів, соціальній диференціації мови тощо. Чимало посібників із діалектології з'явилося й протягом останнього десятиліття. Наприклад, Н. М. Глібчук є автором посібника «Практичні завдання з української діалектології» (Львів, 2000), у якому подано завдання до всіх розділів курсу, наведено низку різноманітних вправ, які допоможуть студентам краще засвоїти фонетичні, морфологічні та лексичні особливості української говірної мови. Запропоновано тут і короткий словник діалектологічної термінології тощо. Можна назвати, звичайно, й ряд інших навчально-методичних розробок, зокрема Є. А. Гопштер «Українська діалектологія: навчально-методичний посібник» (Горлівка, 2005), Н. П. Шеремети «Українська діалектологія. Практичні заняття» (Кам'янець-Подільський, 2005), та ін., але, на жаль, такі видання виходять сьогодні незначним накладом і обслуговують, як правило, локальні потреби того чи іншого вишу.

У цьому посібнику відповідно до чинної програми з української діалектології викладено теоретичний матеріал, що охоплює в основному вступні розділи курсу, які супроводжуються запитаннями і завданнями для самоконтролю, що сприятиме закріпленню вивченого. Практична ж частина спрямована на випрацювання у студентів навичок і вміння спостерігати, аналізувати і класифікувати діалектні явища.

Однією з важливіших форм навчання є, звичайно, виконання контрольних робіт, які стимулюють і спонукають студента до систематичного вивчення дисципліни, допомагають закріплювати набуті теоретично знання. У пропонованому посібникові подано три такі роботи, матеріал яких може бути використаний для поточного модульного контролю. Перша з них охоплює вступні розділи. Друга робота пов'язана з аналізом діалектних текстів. Студент має знайти й охарактеризувати фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні риси, що є в тому чи іншому тексті, загалом з'ясувати його (тексту) діалектні особливості. Третя включає блок питань, пов'язаних із діалектним синтаксисом, лексикологією та методами збирання говіркового матеріалу тощо. Запропоновані

в посібникові практичні завдання розроблені в основному на текстах із збірника «Говори української мови» (К., 1977), але використовувалися й інші джерела, зокрема фактаж із «Методичних рекомендацій до практичних занять з української діалектології» А. А. Москаленка (Одеса, 1966), зі збірників «Сватівщина: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій» (Луганськ, 1998) і «Старобільщина : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій» (Луганськ, 2000), з посібників «Практичні заняття з української діалектології» (Одеса, 1970) та «Українська діалектологія» (Одеса, 1987) С. П. Бевзенка, тексти записані А. А. Сагаровським в українських селах Белгородської області (А. А. Сагаровский Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: Дис. канд. филол. наук. – Х., 1988. – 204 с.). Використовувалися в цьому навчальному виданні й матеріали студентських діалектологічних експедицій 2006–2009 рр., здійснених на чолі з Р. Л. Сердегою у села Дергачівського району Харківської області тощо.

ПРОГРАМА КУРСУ „УКРАЇНЬСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ”

У «Вступі» подаються теоретичні основи курсу; в окремі підрозділи виділено проблеми «Діалектна і літературна мова» та «З історії української діалектології».

Основний розділ програми – «Діалектні особливості української мови» – присвячено аналізу фонетичної системи, граматичної будови та лексичного складу говорів. Тут важливо підкреслити єдність основних елементів структури української мови. Це питання повинно бути в центрі уваги як на лекційних, так і на практичних заняттях.

Розділ «Діалектні групи і говори української мови» передбачає виклад основних відомостей про територіальну диференціацію української діалектної мови, складну ієрархію одиниць діалектного членування.

Методи збирання діалектних матеріалів і дослідження говорів доцільно подати окремою темою курсу після вивчення попередніх розділів: за цієї умови студенти зможуть свідомо підійти до проблем, пов'язаних із збиранням і науковим осмисленням діалектного матеріалу.

Практичні заняття – важлива частину курсу української діалектології. Вони мають дати студентам можливість добре засвоїти фонетичну транскрипцію, виробити навички аналізу діалектних явищ. На практичних заняттях необхідно ознайомити студентів із програмами для збирання діалектних матеріалів, у тому числі з «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» Інституту мовознавства АН УРСР (1949 р.), з «Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. О. Дзендзелівського (1984 р.) та з програмами, орієнтованими на регіональне дослідження українських говорів. Важливо також проаналізувати магнітофонні записи, ознайомити студентів із методиками збирання діалектного матеріалу й виконання магнітофонних записів.

ВСТУП

Діалектологія, її об'єкт і завдання. Методологічна основа і структура курсу української діалектології. Поняття про територіальні діалекти. Говірка,

говір, діалект, наріччя (діалектна група). Діалекти територіальні й соціальні. Місце діалектології як науки серед інших розділів мовознавства. Значення діалектології для історії мови. Діалектологія й ономастика. Взаємозв'язок діалектології з історією народу, археологією, етнографією, етнолінгвістикою, фольклористикою, історією літератури, літературознавством, лінгводидактикою й іншими науковими галузями та навчальними дисциплінами.

Діалекти і літературна мова. Діалекти і літературна мова в історичному розвитку. Походження української мови і територіальних діалектів. Формування української літературної мови на народній основі, східноукраїнський та західноукраїнський її різновиди.

З історії української діалектології. Перші спроби характеристики і класифікації територіальних діалектів української мови (О. Шафонський, О. Павловський та ін.). Огляд праць І. Срезневського, М. Максимовича, І. Вагилевича, Я. Головацького, О. Потебні, І. Верхратського, В. Шимановського, І. Свенціцького, В. Камінського, І. Панькевича та класифікація українських говорів О. Соболевського, К. Михальчука, О. Шахматова, А. Кримського, В. Ганцова, І. Зілинського, Московської діалектологічної комісії (1915 р.), Ф. Жилка, Атлас української мови.

Загальний огляд діалектологічних досліджень в Україні в радянський період.

Праці з української діалектології російських і зарубіжних учених (С. Бернштейн, М. Толстой; Я. Янов, І. Панькевич, К. Дейна, З. Штібер, В. Курашкевич, Л. Деже, В. Латта й ін.).

Фонетична транскрипція. Основні вимоги до фонетичної транскрипції варіанти фонетичної транскрипції.

ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Типи діалектних явищ; протиставні (співвідносні), обмежено протиставні (обмежено співвідносні) та непротиставні (неспіввідносні) явища. Загальна характеристика діалектних особливостей української мови.

Фонетика. Єдність звукового складу загальнонародної мови і територіальних діалектів.

Вокалізм. Загальна характеристика українського діалектного вокалізму. Структура і типи наголошеного і ненаголошеного вокалізму. Специфіка українського діалектного вокалізму південно-західного, південно-східного й поліського наріч.

Фонема /i/. Фонема /i/ та її відповідники в українських діалектах: /i/ з давнього /ѣ/ у південно-східному й південно-західному наріччях; /y/ на місці давнього /ѣ/ у карпатських говорах південно-західного наріччя. Континуанти давнього /ѣ/ у північному наріччі – монофтонг /i/ та дифтонг /i_ɛ/ в наголошеній позиції і /e/ в ненаголошеній позиції. Фонема /i/ з етимологічних /o/, /e/ у новозакритих складах у південно-східних та більшості південно-західних говорів, історичне чергування /o/, /e/ з /i/. Чергування етимологічних /o/, /e/ з /y/, /ÿ/, /ы/, /и/ у середньокарпатських, надсянських, західнокарпатських і східнокарпатських говорах. Залежність від місця наголосу чергування етимологічних /o/, /e/ з дифтонгами /yo/, /yj/, /y_и/, /y_ɛ /, /i_ɛ/ і т. ін. та монофтонгами /y/, /ÿ/, /и/, /e/, /i/ в північному наріччі української мови. Висхідні і спадні дифтонги (дифтонгоїди). Дифтонги заднього ряду, середньо-переднього ряду і переднього ряду. Питання про /ÿ/ та дифтонги /yo/, /yj/, /yи/, /y_ɛ /, /i_ɛ/ як самостійні фонemi в говорах української мови. Варіанти дифтонгічних фонем.

Фонема /и/. Фонема /и/ та її вияв і відповідники в говорах української мови. Реалізація основного вияву фонemi у південно-східному та частині говорів південно-західного наріччя звуком [и]. Обниження і розширення основного вияву фонemi в південноволинських, наддністрянських та східнокарпатських говорах і передача її звуками [и]^е, [и]^и, [e]. Реалізація основного вияву фонemi в говорах північного наріччя звуками [и], [и]^і, [и]^и, [i]. Реалізація фонemi /и/ у ненаголошеній позиції звуками [и]^е, [и]^и, [e] й [и], [и]^і, [и]^и.

Фонема /e/. Фонема /e/ в діалектах української мови. Реалізація фонemi /e/ в наголошеній позиції звуком [e] в більшості говорів української мови та звуками

[a], [ê] в частині говорів південно-західного наріччя. Реалізація фонем /e/ в ненаголошеній позиції звуками [e̞], [i̞], [i̞].

Фонема /y/ як континуант давнього /y/. Основні варіанти фонем: [y] – заднього ряду високого піднесення; [y] – заднього ряду середнього піднесення; [y] – середнього ряду високого піднесення; [y̞] – лабіалізований звук заднього ряду середнього піднесення.

Фонема /y/ в говорах української мови. Реалізація фонем в наголошеній і ненаголошеній позиціях звуком [y]. Реалізація фонем в середньокарпатських говорах звуком [y̞] – високого піднесення з дещо обниженою артикуляцією.

Фонема /o/. Реалізація наголошеної фонем /o/ в говорах української мови звуком [o]. Позиційний варіант /o/ в карпатських говорах південно-західного наріччя та лівобережнополіських і деяких правобережнополіських говорах північного наріччя. Реалізація ненаголошеної фонем /o/ звуками [o̞], [y̞], [ω̞] у південно-західному та південно-східному наріччях (помірне „укання”) і звуками [y̞], [y̞] в говорах південно-західного наріччя (сильне «укання»). Позиційно обмежена реалізація ненаголошеної фонем /o/ звуками [o̞], [a̞] у лівобережнополіських і деяких правобережнополіських говорах («акання»).

Фонема /a/. Реалізація фонем /a/ звуком [a] незалежно від наголошення в південно-східному наріччі та волинсько-подільських, карпатських і частково інших говорах південно-західного наріччя. Особливості реалізації фонем /a/ у говорах північного наріччя. Перехід [a] після м'яких та шиплячих приголосних в [e̞], [i̞], [i̞], [i̞] у покутсько-буковинських, східнокарпатських, наддністрянських і надсянських говорах південно-західного наріччя. Лабіалізація [a] перед [y̞] в частині карпатських говорів та перехід в [a̞], [o̞], [o̞].

Гіперичні явища в українському діалектному вокалізмі. Вставні голосні. Афереза.

Консонантизм. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму за складом приголосних фонем, частотою їх уживання та звуковою реалізацією в говорах української мови.

Порівняльний огляд губних приголосних /б/, /п/, /в/, /ф/, /м/ у говорах української мови, їх комбінаторні варіанти [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'] перед [і]. Заступлення фонемі /ф/ в основній масі говорів південно-східного наріччя та лівобережнополіських говорах північного наріччя фонемами /к/, /хв/, /п/, /кв/, /т/. Звукосполюки [бй], [пй], [вй], [фй], [мй] і [бл'], [вл'], [пл'], [фл'], [мл'] у говорах.

Передньоязикові проривні /д/, /д'/, /т/, /т'/. Їх протиставлення за дзвінкістю та твердістю/м'якістю. Реалізація фонем /д/, /т/ звуками [д], [т] і комбінаторними варіантами [д'], [т'], що з'являються перед [і] з колишніх [ѣ], [е], [о], та задньоязиковими [г'], [к'] із комбінаторних [д'], [т']. Реалізація фонем /д'/, /т'/ основними виявами /д'/, /т'/ і звуками [г'], [к'] із [д'], [т'] перед [е], [е^и], [и^е], [и], [і], що заступають [а].

Передньоязикові фрикативні /з/, /з'/, /с/, /с'/. Їх протиставлення за дзвінкістю/глухістю та твердістю / м'якістю. Реалізація фонем /з/, /с/ звуками та звуковими варіантами [з'], [с'] у позиції перед [і] з давнього /ѣ/, /е/ та /о/. Дорсально-палатальна реалізація фонем /з'/, /с'/ у надсянських, наддністрянських та інших говорах південно-західного наріччя. Ствердіння /з'/, /с'/ у суфіксах /-иско/, /-ск-ий/, /-зк-ий/, постфіксі /-с/ та дієслівній частці /се/, /си/, /са/.

Передньоязикові щілинні шиплячі /ж/, /ш/. Тверді фонемі /ж/, /ш/ та їх напівм'які варіанти [ж'], [ш'] перед [і] з [ѣ], [е].

Щілинні [ж'], [ш'] перед закінченням іменників першої-третьої відмін та особовими закінченнями дієслів. М'які шиплячі приголосні.

Передньоязикові афrikати /д^ж/, /ч/, /д^з/, /д^з'/, /ц/, /ц'/. Їх протиставлення за дзвінкістю / глухістю і твердістю / м'якістю. Відмінність між говорами української мови в частоті вживання окремих афrikат. Афrikата /ч/ та її варіанти в говорах. Фонема /ц'/ та її дорсально-палатальний варіант. Ствердіння /ц'/ у суфіксах /-цк-ий/, /-иц-а/, /-ниц-а/, /-ец/.

Передньоязикові сонорні /р/, /р'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/. Їх протиставлення за твердістю/м'якістю. Злиття протиставних фонем /р/ і /р'/ в /р/ у говорах української мови. Заступлення твердого [р] м'яким [р'] у полтавських, карпатських, східнокарпатських і покутсько-буковинських говорах. Реалізація /л/, /н/ і /л'/, /н'/ у говорах української мови. Заступлення /л/ через /у/, /ω/, /в/. Звукосполюки [ри], [ли] та [ир], [ил] і [ер], [ел] з давніх [рѣ], [лѣ], [рѣ], [лѣ].

Середньоязикова фонема /й/. Її реалізація у звуках [й] та [і]. Зміна [й] у звукосполюках з губними. Зміна груп [д'ц'], [н'к] на [йц'], [йк].

Задньоязикові /г/, /к/, /х/ і фарингальна фонема /г'/. Опозиція за дзвінкістю / глухістю. Їх реалізація звуками [г], [к], [х], [г] та [г'], [к'], [х'], [г']. Питання про фонематичність /к'/, /г'/ із /г'/, /д'/.

Уживання фонем /г/ у говорах української мови.

Явища асиміляції, протези, метатези в говорах української мови. Особливості українського діалектного наголошування. Розрізнення говорів за типом наголосу. Специфіка наголошування в західнокарпатських говорах; наголошення в інших українських говорах. Наголошення форм змінних слів.

Морфологія. Єдність морфологічної системи загальнонародної мови і територіальних діалектів. Розвиток спільних і відмінних рис у діалектній морфології. Різновиди морфологічних відмінностей у системі частин мови.

Іменник. Рід іменників; хитання у віднесенні до певного роду. Число іменників; залишки двоїни в говорах. Діалектні особливості розподілу іменників на відміни і групи. Особливості відмінювання іменників першої відміни в однині. Закінчення -і, -и у давальному-місцевому відмінках однини. Форми орудного відмінка однини; закінчення *-ою, -ею*, рідше *-ой, -ей* у південно-східному та північному наріччях; закінчення *-оў, -еў* та *-ом*, рідше *-ою, -ею* та *-ойоў* у говорах південно-західного наріччя. Непослідовне розрізнення закінчень твердої і м'якої груп у давальному, орудному і місцевому відмінках. Уживання кличної форми на *-о, -е, -у* в українських говорах. Використання флексії *-у* для утворення кличної форми від іменників з м'якою і твердою основою та флексії *-о* – від основ на твердий приголосний. Усічення після наголошеної частини кличної форми

в галицько-буковинських говорах південно-західного наріччя. Особливості відмінювання іменників другої відміни в однині. Ствердіння та пом'якшення кінцевих приголосних основи і його вплив на групування іменників за твердим і м'яким зразками відмінювання у говорах української мови. Закінчення *-а /-е/, -у* в родовому відмінку однини та особливості їх функціонування в говорах. Форми давального – місцевого відмінків однини іменників чоловічого і середнього роду. Закінчення *-ові, -еві* й *-у* іменників чоловічого роду в південно-східному наріччі; закінчення *-у* й *-ові, -еві* в північному наріччі; закінчення *-ови, -еви* й *-у* в південно-західному наріччі. Закінчення *-у* іменників середнього роду в північному наріччі; закінчення *-у* й *-ові, -еві* у південно-східному наріччі; закінчення *-ови, -еви* й *-у* в говорах південно-західного наріччя. Особливості використання закінчень *-і, -и, -у* в місцевому відмінку. Клична форма іменників другої відміни в українських говорах. Діалектні особливості відмінювання іменників третьої відміни. Закінчення *-и* й *-і* в родовому, давальному та місцевому відмінках однини. Форма орудного відмінка однини на *-у* та *-ейу, -ойу* і *-еў, -оў, -ом* в українських говорах, особливості відмінювання іменників четвертої відміни в однині. Вплив системи відмінювання іменників другої відміни на форми давального, орудного і місцевого відмінків. Діалектна словозміна іменників у множині. Збереження слідів давнішої системи відмінювання іменників різних основ у множині. Закінчення *-и, -і* й *-е, -ове* в називному відмінку. Нульова флексія та закінчення *-ій, -ей, -ий, -ій* у родовому відмінку. Закінчення *-ам* та *-ом, -ем, -ім* у давальному відмінку. Форми орудного відмінка з закінченням *-ами* та *-ми, -ма, -ема, -има, -и, -ома, -іма*. Закінчення *-ах* та *-ох, -ех, -іх* у місцевому відмінку та їх реалізація в українських говорах.

Прикметник. Діалектні особливості у словозміні прикметників, зумовлені розрізненням твердих і м'яких основ. Відмінності говорів в оформленні відмінкових закінчень прикметників. Закінчення *-ий, -ый, -ей, -ій* у формі називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду. Усічені форми чоловічого роду на *-и, -і* в називному – знахідному відмінках однини у північних та деяких південно-західних говорах. Членні нестягнені форми прикметників

жіночого роду в називному-знахідному відмінках однини у північному наріччі. Членна нестягнена форма прикметників середнього роду на *-оїе, -еїе* в карпатських і північних говорах та їх варіанти на *-ої, -оє* в середньозакарпатських та західнокарпатських говорах. Членна нестягнена форма прикметників у називному – знахідному відмінках множини на *-ійі, -уйі*. Членні стягнені форми прикметників у більшості говорів південно-східного та південно-західного наріч. Форми родового відмінка однини чоловічого й середнього роду на *-ого, -его*. Форми жіночого роду *-оїі, -уйі, -еїі, -оїе, -уйі*. Родовий відмінок прикметників жіночого роду на *-ої* з усіченням кінцевого [і] у степових та слобожанських говорах південно-східного наріччя і на *-ої, -уй* у частині карпатських та галицько-буковинських. Родовий відмінок на *-е* у правобережних говірках північного наріччя. Давальний відмінок прикметників чоловічого і середнього роду на *-ому, -уму* та жіночого роду на *-ій*. Форми жіночого роду на *-і* з усіченим кінцевим [й] у степових, правобережних середньонаддніпрянських говорах південно-східного наріччя та у подільсько-волинських і галицько-буковинських говорах південно-західного наріччя. Форми на *-ої* та *-уої, -уей, -уий, -уй* у поліських та на *-уй, -уй* у карпатських говорах. Форми давального відмінка на *-оїі* у правобережних степових та південно-східній частині правобережнополіських. Орудний відмінок прикметників чоловічого і середнього роду на *-ім* в українських говорах. Форми орудного відмінка прикметників жіночого роду на *-оїу, -ої, -оў, -ом*. Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого і середнього роду на *-ому, -уму, -ім, -ом, -уом, -ум, -ўм, -им, -ым* та жіночого роду на *-ій, -і, -ої, -уої, -уей, -уий, -уй, -ўй*. Відмінкові закінчення прикметників у множині. Закінчення родового-місцевого відмінків *-их, -іх* та *-ых*. Форми давального відмінка на *-іх, -им, -ім* та *-ым*. Орудний відмінок на *-ими, -іми* та *-ыми*. Залишки двоїни у формах орудного відмінка на *-има, -іма* та *-ыма* в середньозакарпатських, північнопідкарпатських і надсянських говорах південно-західного наріччя.

Членні і нечленні прикметники в українських говорах. Членні форми називного – знахідного відмінків однини присвійних прикметників у степових, правобережнополіських, подільських, буковинських та надсянських говорах.

Ступені порівняння в говорах української мови. Синтетичне та аналітичне їх вираження, суфікси *-ш-*, *-іш-* та їх діалектні репрезентанти *-іш-*, *-іш'ш'ч'-*, *-іш'ч'-*, *-ійш-*, *-ейш-*, *- і зйш-*, *-ш-*, *-ш'ч'-*, *-ч-*, *-ч'-* у говорах. Утворення найвищого ступеня порівняння прикметників за допомогою префіксів *най-*, *над-*, *наў-*. Префікс *май-* і частка *май*.

Числівник. Діалектні особливості фонетико-морфологічного характеру. Словозміна числівників в українських говорах.

Займенник в українських говорах. Фонетико-морфологічні особливості. Варіантність форм. Архаїчні й інноваційні форми. Займенник – артикль.

Дієслово. Інфінітиви на *-ти*, *-т'і*, *-т'*, *-т*, *-чи*, *-ч'і*, *-ч'е* та на *-жчи*, *-шчи*, *-жти*, *-шти* в українських говорах. Зворотні дієслова, особливості їх формальної структури. Енклітичні форми. Дійсний спосіб. Форми теперішнього й простого майбутнього часу. Складна і складена форми майбутнього часу. Минулий і давноминулий часи. Умовний спосіб. Наказовий спосіб. Дієприкметник, дієприслівник і форми на *-но*, *-то* в українських говорах.

Діалектні відмінності в галузі *прислівника*, *прийменника*, *сполучника*, *частки* й *вигука*.

Словотвір. Протиставлення говірок на словотвірному рівні: відмінність у мотивації дериватів, наборі словотвірних афіксів, їх продуктивності. Особливості діалектного словотвору іменників, прикметників, числівників, прислівників, дієслів.

Синтаксис. Протиставлення говірок на синтаксичному рівні. Загальна характеристика діалектного синтаксису української мови. Словосполучення. Просте, складне речення. Локальні відмінності в інтонаційно-ритмічній організації словосполучень і речень.

Діалектні особливості у використанні відмінкових форм і в утворенні словосполучень. Діалектні особливості у вираженні підмета, присудка, додатка,

означення, обставин. Уживання допоміжного дієслова *бути* у формі теперішнього часу. Заперечні конструкції типу *не є, не суть* у південно-західних говорах. Діалектні сполучники *да, да й, дий, дей* при однорідних членах речення у північних говорах та *а, ци* – у південно-західних.

Діалектні особливості будови складного речення. Сполучники підрядності *же, жеби, кедь, коб, коби, ож* та інші в говорах південно-західного наріччя і *дак, дик* та інші в говорах північного наріччя.

Лексика. Загальна характеристика діалектної лексики української мови. Типи діалектної лексики за характером відмінностей: власне діалектна, лексико-семантична, лексико-словотвірна, лексико-фонетична.

Групи діалектної лексики з погляду її походження. Лексичні архаїзми та їх джерела. Діалектна лексика спільнослов'янського походження, діалектна лексика східнослов'янського походження, власне українська діалектна лексика. Лексичні інновації, їх місце в лексиці говорів і джерела виникнення. Вузькодіалектні запозичення з різних мов: полонізми, словакізми, мадяризми, румунізми, германізми, тюркізми. Інновації діалектного творення на базі лексичних груп найрізноманітнішого походження: на базі успадкованої загальнонародної та діалектної лексики, на базі запозичень.

Діалектна фразеологія, її специфіка і своєрідність у говорах української мови.

Історичні нашарування в діалектній лексиці та фразеології української мови.

Діалектна лексикографія та фразеографія. Діалектні словники української мови. Їхнє призначення. Перспективи створення зведеного Словника українських говорів.

ДІАЛЕКТНІ ГРУПИ І ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Групування говорів української мови. Південно-східне, північне (поліське) та південно-західне наріччя української мови, їх межі, характерні ознаки.

Південно-східне наріччя, межі його поширення, найтипівіші ознаки. Походження південно-східного наріччя. Середньонадніпряньська, слобожанська

та степова групи говорів. Говори Середньої Наддніпрянщини як основа української літературної мови.

Північне (поліське) наріччя, межі поширення, найтипівіші ознаки, поділ на групи говорів: лівобережнополіські (східнополіські), правобережнополіські (середньополіські) та волинсько-поліські (західнополіські) говори.

Південно-західне наріччя, межі його поширення, найважливіші особливості. Групи говорів південно-західного наріччя. **Волинсько-подільські** говори: південноволинські та подільські; **галицько-буковинські**: надсянські, наддністрянські, покутсько-буковинські, східнокарпатські (гуцульські); **карпатські**: північнокарпатські (північнопідкарпатські, або бойківські), середньозакарпатські (закарпатські), західнокарпатські (лемківські).

Аналіз діалектних текстів на різних мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному).

МЕТОДИ ЗБИРАННЯ ДІАЛЕКТНИХ МАТЕРІАЛІВ

І ДОСЛІДЖЕННЯ ГОВОРІВ

Джерела вивчення територіальних діалектів. Методи збирання діалектного матеріалу. Безпосередні спостереження діалектолога. Анкетний та експедиційний методи збирання матеріалу, специфіка кожного методу. Програми для збирання діалектних матеріалів.

Організація анкетного збирання діалектологічних матеріалів та проведення діалектологічних експедицій. Попереднє ознайомлення з особливостями говірки. Відбір типових об'єктів для проведення записів діалектного матеріалу. Методика запису матеріалів з фонетики, морфології, словотвору, синтаксису, лексики. Використання технічних засобів у процесі збирання діалектних матеріалів. Транскрибування аудіозаписів говіркового мовлення.

Методи дослідження територіальних діалектів. Описовий метод. Синхронний і діахронний аспекти описового дослідження говорів. Метод лінгвістичного картографування або лінгвістичної географії. Дослідження діалектного матеріалу методом лінгвістичного картографування. Поняття про принципи і засоби картографування. Карти лінгвістичних явищ та карти ізоглос і

ареалів. Дослідження говорів української мови лінгвогеографічним методом П. Бузука, І. Панькевича. Атласи Ю. Тарнацького, З. Штібера, Й. Дзендзелівського, В. Ващенка. Атлас бойківських говірок. Карпатський діалектологічний атлас. Загальнокарпатський діалектологічний атлас. Атлас української мови. Загальнослов'янський лінгвістичний атлас. Лінгвістичний атлас Європи.

Підготовка Лексичного атласу української мови. Аналіз «Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. О. Дзендзелівського (К., 1984).

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

(з урахуванням вимог кредитно-модульної системи навчання)

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знання, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		<i>денна форма навчання</i>
Кількість кредитів – 3	Галузь знання <u>0203 гуманітарні науки</u> Напрямок підготовки <u>0305 філологія 6.020303</u>	Нормативна
Модулів – 3	Спеціальність (професійне спрямування): <u>6.030501 українська мова та література</u>	<i>Рік підготовки:</i> 2-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання: <u>опрацювання діалектних матеріалів</u> (назва)		<i>Семестр</i>
Загальна кількість годин – 108		4-й
		<i>Лекції</i> 32 год
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 2	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	<i>Практичні, семінарські</i> 32 год на кожну групу
		<i>Самостійна робота</i> 30 год.
		<i>ІНДЗ:</i> 14 год
		Вид контролю:
		модулі – 14 год на групу залік – 4 год на групу

Примітка

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить: аудиторних 64 год (лекційних – 32, практичних – 32), самостійна робота – 30 год, індивідуальна робота – 14 год.

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями української діалектології; поглибити знання студентів (майбутніх учителів) про різні форми існування мови (діалектної і літературної) та їх узаємодію; надати знання про територіальні діалекти української мови, їх фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексичні особливості, про просторову варіативність і територіальну диференціацію окремих мовних явищ; формувати навички практичного аналізу діалектних явищ.

Завдання курсу „Українська діалектологія” полягають у тому, щоб студенти:

- 1) засвоїли основні поняття української діалектології;
- 2) уміли розмежовувати літературні й діалектні форми мови, що необхідно як для з'ясування мовних явищ сучасної української літературної мови, так і для успішного подолання зумовлених місцевими говірками орфографічних і орфоепічних помилок, що можуть бути у мовленні учнів певного регіону;
- 3) оволоділи сукупністю даних про фонологічну, фонетичну, акцентуаційну, граматичну структуру, словниковий та фразеологічний склад діалектів української мови і їх об'єднань;
- 4) характеризували межі поширення окремих явищ і територіальне членування діалектної мови;
- 5) засвоїли методи збирання і дослідження діалектного матеріалу;
- 6) набули вміння аналізувати діалектні (акцентуаційні, фонетичні, граматичні, словотвірні, лексико-семантичні та фразеологічні) явища;
- 7) оволоділи вміннями визначати межі їх поширення;
- 8) навчилися транскрибувати зразки діалектного мовлення.

У результаті вивчення даного курсу студент повинен **знати** відповідну літературу з питань курсу, орієнтуватися в його основних термінах, володіти інформацією про основні методи збирання говіркових матеріалів та їх вивчення,

орієнтуватись у найважливіших класифікаціях говорів української мови, знати основні фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексичні особливості говорів української мови; **вміти** аналізувати окремі говірні явища, діалектні тексти (знаходити у них відповідні акцентуаційні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні лексико-семантичні та фразеологічні риси, належним чином коментувати їх), правильно визначати, до якого наріччя, говору належать аналізовані тексти; навчитися транскрибувати зразки діалектного мовлення.

3. Програма навчальної дисципліни

(адаптована до кількості годин, яка виділяється на неї у ВНЗ)

Українська діалектологія як наука, її предмет, завдання, значення і система термінів. Поняття загальнонародної та літературної мови. Поняття діалектної норми. Зв'язок діалектології з іншими науками. Територіальні і соціальні діалекти. Методи діалектологічних досліджень. Фонетична транскрипція, основні її вимоги та варіанти. Характеристика діалектних систем вокалізму і консонантизму.

З історії української діалектології. Виділення діалектології в окрему науку. Перші спроби характеристики українських говорів. Класифікація українських говорів К. Михальчука. Значення праць К. Михальчука для розвитку української діалектології. Українська лінгвістична географія. Діалектологічні атласи. Атлас української мови.

Класифікація українських діалектів на основі спільних фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексичних ознак на три наріччя – північне (поліське), південно-західне і південно-східне. Класифікація українських діалектів за генетичною ознакою на давні (старожитні) і новостворені.

Характеристика говорів поліського (північного) наріччя. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості північного наріччя. Поділ поліського наріччя на чотири діалекти: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський), західнополіський (волинсько-поліський) і надбузько-поліський.

Характеристика говорів південно-західного наріччя. Поділ південно-західного наріччя на три групи говорів – галицько-буковинську, волинсько-подільську та карпатську. Галицько-буковинська група говорів, ареал поширення, найвиразніші її фонетичні, морфологічні риси.

Карпатська група говорів. Ареал поширення, найвиразніші її фонетичні, морфологічні риси.

Волинсько-подільська група говорів. Ареал поширення, найвиразніші фонетичні, морфологічні риси.

Характеристика говорів південно-східного наріччя. Середньонаддніпряньський діалект – основа української літературної мови. Ареал середньонаддніпряньських говірок. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості середньонаддніпряньського діалекту.

Слобожанський діалект. Ареал слобожанських говірок, історія їх дослідження. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості.

Степовий діалект. Ареал степових говірок, історія їх дослідження. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості степових говірок.

Особливості синтаксису українських діалектів. Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови. Діалектні відмінності у словосполученні, в структурі простого та складного речень.

Основні лексико-семантичні та фразеологічні риси українських говорів. Діалектні словники та їх призначення. Аналіз діалектних текстів на різних мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному).

Методи збирання діалектного матеріалу. Найвідоміші програми-питальники для здобуття говіркового фактажу. Транскрибування аудіозаписів діалектних матеріалів. Рекомендації, поради щодо проходження діалектологічної практики.

Модуль 1. Предмет, завдання курсу та його основні поняття. Загальна характеристика фонетичної системи українських діалектів

Тема 1. Основні поняття української діалектології. Предмет, завдання і значення курсу. Описова (синхронна, статична) та історична (діахронна)

діалектологія. Зв'язок його з іншими науками (сферами діяльності тощо). Поняття про територіальні та соціальні діалекти. Основні діалектні одиниці – ідіолект, говірка, говір, діалект, діалектна група, або наріччя.

Тема 2. Основні джерела вивчення та методи дослідження українських діалектів. Безпосередні спостереження діалектолога як найнадійніше джерело вивчення говорів української мови. Роль етнографічних та фольклорних матеріалів у дослідженнях із діалектології. Синхронний та діахронний аспекти описового дослідження говорів. Лінгвогеографія як один із найперспективніших методів сучасної діалектологічної науки. Поняття про принципи і засоби картографування говіркового фактажу. Карти лінгвістичних явищ, ізоглос, ареалів. Фонетична транскрипція як основний засіб фіксування діалектних текстів, основні її вимоги та варіанти.

Тема 3. Діалекти і літературна мова. Походження української мови та її територіальних діалектів. Узаємодія загальнонаціональної мови з її діалектами на різних етапах розвитку. Формування української літературної мови на народній основі, східноукраїнський та західноукраїнський її різновиди.

Тема 4. Історія вивчення українських діалектів. Загальний огляд найвідоміших робіт з української діалектології (давніших і новіших). Перші спроби характеристики і класифікації територіальних діалектів української мови та їх сучасний поділ на менші територіально-мовленнєві утворення.

Тема 5. Фонетика. Характеристика діалектних систем вокалізму та консонантизму. Загальна характеристика українського говіркового вокалізму. Основні звукові зміни голосних в українських діалектах. Загальна характеристика говіркового консонантизму. Основні звукові зміни приголосних в українських діалектах.

Модуль 2. Діалектні групи і говори української мови

Тема 6. Характеристика південно-східного наріччя. Межі поширення, найтипівіші фонетичні й морфологічні його ознаки.

Тема 7. Середньонаддніпрянські, слобожанські та степові говірки. Середньонаддніпрянський діалект як основа української літературної мови. Межі

поширення, найтипівіші фонетичні й морфологічні його ознаки. Ареал слобожанських та степових говірок. Їхні найвиразніші фонетичні та морфологічні ознаки.

Тема 8. Особливості північного (поліського) наріччя. Межі поширення, найпомітніші фонетичні та морфологічні особливості поліського діалектного угруповання. Поділ поліського наріччя на чотири діалекти: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський), західнополіський (волинсько-поліський) і надбузько-поліський.

Тема 9. Основні риси південно-західного наріччя. Межі поширення, найважливіші фонетичні та морфологічні особливості. Групи говорів південно-західного наріччя. Волинсько-подільські говори: південноволинські та подільські; *галицько-буковинські*: надсянські, наддністрянські, покутсько-буковинські, східнокарпатські (гуцульські); карпатські: північнокарпатські (північнопідкарпатські, або бойківські), середньозакарпатські (закарпатські), західнокарпатські (лемківські).

Тема 10. Найважливіші фонетичні й морфологічні риси карпатської діалектної групи.

Модуль 3. Діалектний синтаксис. Основні лексико-семантичні та фразеологічні риси українських говорів. Методи збирання діалектного матеріалу

Тема 11. Загальна характеристика найвиразніших синтаксичних особливостей українських діалектів. Український діалектний синтаксис й усне літературне мовлення. Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови. Діалектні відмінності в словосполученні. Відмінності в структурі простого речення. Діалектні особливості у вираженні головних і другорядних членів речення. Специфіка структури складного речення. Локальні відмінності в інтонаційно-ритмічній організації словосполучення і речень.

Тема 12. Огляд основних лексико-семантичних і фразеологічних рис українських говорів. Особливості діалектної лексики української мови. Основні типи діалектних лексичних відмінностей української мови: власне лексичні,

лексико-семантичні, лексико-словотвірні, лексико-фонетичні тощо. Склад української говірної лексики з погляду її походження. Лексичні архаїзми в складі діалектів та їх джерела. Інновації діалектного творення на базі лексичних груп найрізноманітнішого походження: на базі успадкованої загальнонародної та діалектної лексики, на базі запозичень. Найважливіші семантичні групи діалектної лексики. Своєрідність говірної фразеології. Історичні нашарування в діалектній лексиці та фразеології української мови. Діалектна лексикографія і фразеографія.

Тема 13. Методи збирання діалектного матеріалу (анкетний та експедиційний). Особливості застосування, труднощі реалізації, переваги й вади кожного з них.

Тема 14. Найвідоміші програми (питальники) для здобування говіркового фактажу. Рекомендації, поради щодо проходження діалектологічної практики.

4. Методи навчання

Під час викладання навчальної дисципліни використовуються пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, дослідницький, традиційні словесні методи, зокрема розповідь-пояснення, бесіда. Для кращого сприйняття і запам'ятовування матеріалу використовується також репродуктивний метод.

5. Методи контролю

Викладання здійснюється за модульно-рейтинговою системою, яка передбачає розподіл теоретичного матеріалу на певні частини, організацію навчального процесу за блочною системою. Тому зміст курсу «Українська діалектологія» поділений на 3 змістових модулі. Кожен із них уключає в себе лекції, практичні заняття, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу конкретної частини курсу.

6. Розподіл балів, що нараховуються студентам

Приклад для заліку

Поточне тестування та самостійна робота														Сума	
Модуль 1					Модуль 2					Модуль 3					
Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		100
5	10	5	15	5	5	10	5	10	5	5	10	5	5		

Шкала та критерії оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
80 – 89	B	добре	
70 – 79	C		
60 – 69	D	задовільно	
51 – 59	E		
1 – 50	FX	незадовільно	не зараховано

Зараховано

90 – 100 балів (A) – студент глибоко засвоїв увесь програмний матеріал, повністю, послідовно, грамотно і логічно його викладає, уміє застосувати теоретичні знання на практиці; може відповісти на будь-яке питання при зміні його форми, вільно упорюється із завданнями на практичних заняттях, виявляє знання монографічного матеріалу, правильно обґрунтовує відповіді, володіє різними прийомами і навичками виконання практичних завдань, виявляє вміння самостійно узагальнювати та викладати матеріал, не допускаючи фактичних і мовленнєвих помилок.

80 – 89 балів (B) – студент добре знає основний програмний матеріал, грамотно і по суті викладає його, не допускає суттєвих помилок у відповіді на питання, правильно використовує теоретичні положення і володіє необхідними навичками під час виконання практичних завдань.

70 – 79 балів (C) – студент знає програмний матеріал, правильно використовує теоретичні положення, володіє необхідними навичками практичного аналізу діалектних явищ, але в усних відповідях, письмових роботах допускає незначні помилки.

60 – 69 балів (D) – студент загалом засвоїв основний матеріал курсу, але не знає окремих його деталей, допускає неточні відповіді, недостатньо чіткі формулювання, порушує послідовність викладу програмного матеріалу та має певні труднощі під час виконання практичних завдань.

51 – 59 балів (E) – студент не знає всього матеріалу, не може правильно використати деякі теоретичні положення курсу, допускає помилки, має труднощі під час виконання практичних робіт, проте зумів засвоїти навчальний мінімум, достатній для зарахування.

Не зараховано

1 – 50 балів (FX) – студент майже не володіє матеріалом, за винятком окремих тем, допускає суттєві помилки, не може виконати належним чином практичні завдання.

7. Методичне забезпечення

1. Бібліографічні матеріали до курсових, бакалаврських і магістерських робіт із української діалектології : навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету / укл. Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 92 с.

2. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.

3. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1987. – 300 с.

4. Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини : навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету / укл. Р. Л. Сердега. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 36 с.

5. Сердега Р. Л. Проблеми вивчення діалектної лексики. Програма наукового семінару з української діалектології / Р. Л. Сердега. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 48 с.

6. Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини : навчально-методичні матеріали для студентів філологічного факультету (відділення української мови та літератури) / Укл. А. А. Сагаровський – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – 58 с.

Предмет, завдання і значення діалектології

Діалектологія (грец. *diálektos* – розмова, говір, наріччя і *lógos* – слово, вчення) – розділ науки про мову, що вивчає діалекти конкретної мови (тобто її місцеві, територіально-мовленнєві різновиди), їх особливості, виникнення і шляхи формування, сучасний стан.

Завданням діалектології є вивчення і дослідження закономірностей живої народної мови в усій розмаїтості її місцевих діалектів і говірок, а також географічне поширення говіркових явищ, окреслення і виділення певних діалектних одиниць у їх системі тощо. Отже, вона займається визначенням і описом територіальних діалектів. Щоправда, виділяють ще і соціальну діалектологію, яка вивчає мовленнєві утворення соціального плану, умовні говірки певних груп людей, об'єднаних професією, родом, видом занять.

Розрізняють також діалектологію описову (статичну, синхронну) й історичну (діахронну).

Описова, чи синхронна, діалектологія займається вивченням будь-якого рівня місцевих діалектів певної мови в якомусь одному хронологічному зрізі сучасного дослідничого періоду, хоча можливе також діалектологічне дослідження описового характеру більш давнього часу (наприклад, опис певного діалекту за даними писемної пам'ятки чи групи пам'яток, що стосуються того самого періоду з цієї ж території, – своєрідна синхронія в діахронії).

Різновид діалектології, що вивчає народну мову в змінності її говірних форм, тобто досліджує територіальні утворення у часовому ракурсі, називається історичною діалектологією. Історична (або ж діахронна) діалектологія вивчає територіальні діалекти на різних етапах розвитку даної мови, починаючи від їхнього виникнення, простежує процес становлення, ураховує особливості функціонування. Вона тісно переплітається з історією мови, зокрема з історичною лексикою, семантикою, фонетикою, граматиною, входячи до неї як невід'ємна складова.

Узагалі курсові «Українська діалектологія» належить особлива роль у підготовці спеціаліста-словесника, оскільки під час його вивчення значно

розширюється знання про різні форми існування мови – діалектну і літературну. Крім того, врахування особливостей місцевого говору при викладанні мови в загальноосвітній школі – необхідна умова успішної роботи вчителя над піднесенням культури усної і писемної мови учнів. Саме тому студенти філологічного факультету спеціальності «українська мова і література» мають розширювати свої знання про структуру діалектної мови, її територіальну диференціацію, формувати навички практичного аналізу говірних явищ тощо.

Діалектологією користуються і для повнішого розуміння давніх пам'яток, а також художніх творів, як класичної літератури минулих століть, так і сучасної української літератури. Наприклад, багато чого залишиться незрозумілим для читача без спеціальної підготовки в творах таких українських письменників, як О. Кобилянська, Л. Мартович, В. Стефаник, Ю. Федькович, І. Франко, М. Черемшина, М. Шашкевич та ін., де виявилися мовленнєві особливості південно-західних діалектів. Отже, українська діалектологія має стосунок до літературознавства (текстознавства), стилістики, бо більшість вітчизняних письменників (од найдавніших до сучасних) із різних причин і приводів використовували ту чи іншу кількість різнорівневих говіркових елементів. Окрім того, у період формування української національної літературної мови єдиного виразно центрального діалекту не було, тому мова складалася на основі не одного, а кількох споріднених.

Дослідники формування української літературної мови не мали єдиної думки про те, який діалект ліг в основу української літературної мови. Більшість лінгвістів доводить, що в основу сучасної української літературної мови ліг середньонаддніпрянський діалект. І все ж таки доречним буде зауваження, що українська літературна мова поставала не тільки на одній середньонаддніпрянській основі, а й на інших говорах України, зокрема й на основі південно-західних діалектів, поліських тощо. Протягом усього ХІХ ст. і на початку ХХ ст. українська літературна мова і в фонетиці, і в граматиці не мала єдиних остаточних загальноприйнятих норм, українські письменники, у тому числі й класики, мову своїх творів, звичайно, значною мірою базували на говорах

тієї місцевості, звідки вони походили, де жили тощо. Тому з точки зору норм сучасної нам української літературної мови в художніх творах (причому як в авторській мові, так і в мові персонажів) усіх українських класиків від І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка і до сучасних письменників є більша чи менша кількість не літературних, діалектних слів, фразеологічних виразів, синтаксичних конструкцій. Діалектизми часто використовуються письменниками як спеціальний стилістичний засіб для створення місцевого колориту, тобто для зображення місцевого побуту, ландшафту, типізації мови персонажів, що походять із різних місцевостей. Так, наприклад, Ю. Федькович та О. Кобилянська вживають чимало буковинських діалектизмів, А. Свидницький – подільських, І. Франко – бойківських, М. Черемшина – гуцульських, Леся Українка та Л. Глібов – поліських, Г. Квітка-Основ'яненко – слобожанських і т. ін.

Як стилістичний засіб широко використовують діалектизми й українські письменники радянської епохи. Як приклад можна назвати хоча б роман О. Гончара «Прапорonosці», мова одного з героїв якого, зокрема подоляка-колгоспника Хоми Хаєцького, щедро пересипана подільськими діалектизмами.

Отже, щоб глибоко зрозуміти тексти художніх творів, відчутти їх мовностилістичні та інші особливості, необхідно належною мірою бути обізнаним із діалектологією. Таким чином, діалектологія має тісні зв'язки з літературознавством. Певні знання з цієї мовознавчої дисципліни необхідні не лише кожному літературознавцеві, а й узагалі кожній культурній людині. Літературознавець, особливо, якщо він займається фольклором чи літературою минулих століть, без ґрунтового знання діалектології, причому не лише діалектної лексики, а й фонетики та граматики, взагалі не може вести якихось серйозних досліджень.

Діалектологія постачає також цінні для історії мови матеріали, бо саме в місцевих говірках часто зберігаються мовленнєві одиниці найдавніших епох, не зафіксовані пам'ятками писемності, а, відповідно, й не відбиті літературною мовою, давно нею втрачені. Тому в деяких випадках лише дані діалектного

мовлення дають можливість детальніше й докладніше простежити виникнення і розвиток того чи іншого явища нашої мови на всіх її рівнях – фонетичному, лексико-семантичному, морфологічному, синтаксичному тощо. Отже, враховуючи мовленнєві факти українських діалектів, можна відтворити найвірогідніші шляхи виникнення й постання тих мовних явищ, які ми маємо в сучасній літературній мові.

Слід також відзначити, що дані діалектології мають не тільки власне лінгвістичну цінність, а й становлять значний інтерес для історії, археології, етнографії та етнології, культурології, а також для інших науково-навчальних галузей, пов'язаних із дослідженням і вивченням історії та сучасного стану матеріальної й духовної культури українського етносу тощо. Наприклад, при розв'язанні таких проблем, як групування населення в минулому, його колонізаційні рухи, взаємозв'язки з іншими народами, історик не може обійтися без урахування даних діалектології. Етнограф, у свою чергу, також не може без говіркових мовленнєвих фактів простежити розвиток культури того чи іншого етносу, зміни в побуті, історико-культурні зв'язки між народами тощо.

Із другого боку, вивчення діалектології можливе лише в тісному зв'язку з історією, археологією, культурологією, етнографією та етнологією, бо поєднання даних цих наук може привести до важливих узагальнень і висновків про розвиток тих чи інших мовних процесів, про постання і значення деяких мовленнєвих фактів. Наприклад, без урахування досягнень етнографії діалектологів, й узагалі будь-якому лінгвісту, буде дуже важко правильно пояснити значення окремих слів і виразів, що стосуються побуту, матеріальної й духовної культури, і правильно розкрити їх етимологію.

Продемонструємо на конкретному прикладі також зв'язок діалектології з історією. Як свідчать українські й російські дослідники ранішого й пізнішого часу М. Авдєєва, А. Акаткіна, О. Бескровний, Н. Гринкова, Г. Денисевич, М. Дикарев, Д. Зеленін, Л. Комісарова, С. Котков, К. Михальчук, М. Овсянников, В. Собінникова, Н. Соколова, Г. Солонська, В. Тростянський, К. Філатов, М. Халанський та ін., на території сучасної Воронежської області (ідеться тільки

про неї) Російської Федерації є немала кількість українських говірок (за деякими підрахунками вони займають близько 45 % мовленнєвої території). Те, що тут функціонують говори південно-східного типу, зокрема слобожанського, нікого не має дивувати – це результат, в основному, своєрідної «розширювальної» (ранішої чи пізнішої) міграції із сусідніх українськомовних регіонів, але як пояснити факт існування тут кількох сотень сіл із говірками лівобережнополіського українського різновиду, безпосереднього контактування з якими немає (від «материнських» їх відділяє кількості кілометрів)?

Цю загадку пояснює історія. Після поразки козацького війська (у народно-визвольній війні з поляками) 1651 р. під Берестечком і підписання тяжкої для України Білоцерківської угоди (1651 р.) значна частина українських земель (у тім числі і Чернігівське воєводство) мала бути «повернена» полякам. Рятуючись від репресій, 2000 козацьких і селянських сімей (близько 4270 чоловіка) із території Чернігівського полку під проводом сотника (згодом Острогозького полковника) Івана Дзиковського у березні 1652 року перейшли російський кордон і звернулися до путивльського воєводи з проханням переселитися на Слобідську Україну. Царський уряд незабаром дозволив їм осісти на берегах річок Тиха Сосна, Валуй, у верхів'ї Дону. Зрозуміло, що було й пізніше до заселення (із Чернігівщини у тому числі), подальше розселення у межах регіону (Д. Багалій, А. Слюсарський, УРЕ).

Так і склалося, що на Воронежчині, зокрема в Богучарському, Кам'янському, Кантемирівському, Лискинському, Ольховатському, Острогозькому, Павловському, Підгоренському, Семилуцькому, Хохол-Тростянському районах доволі компактно проживають лівобережні поліщуки, зберігаючи і до сьогодні доволі виразну ідентичність на всіх рівнях, незважаючи на значну дистанційованість від метропольного масиву, на кількісно-функціональне переважання інших мовленнєвих систем, зокрема російської й української південно-східної.

Отож, є абсолютно певні історичні документи про переселення «чернігівців» на територію Воронежчини (сучасної), що й з'ясовують феномен існування тут

української людності з лівобережнополіським типом мовлення – це й демонструє зв'язок діалектології з історією.

До речі, такий зв'язок обопільний, бо діалектолог, зіставивши конкретні особливості українських «воронезьких» генетично східнополіських говірок із сучасними метропольними, може допомогти історикові визначити, звідки саме вийшли жителі того чи іншого села.

Можна додати, що про «батьківщину» вихідців свідчить і антропонімічний матеріал – прізвища «воронезьких» українців, що безсумнівно накладаються на поліський ареал: Бахмацький, Бахмач, Бахмачов, Глуховський, Глуховцев, Городянський, Кобижча, Кобижчанський, Литвин, Литвиненко, Литвинов, Литовець, Литовський, Литовцев, Литовченко, Поліщук, Поліщуків, Прилуцький, Северський, Северцев і под.

Тісно пов'язана діалектологія і з такою суміжною мовознавчою дисципліною, як етнолінгвістика, що вивчає мову, а, відповідно, й говіркові факти, в їх відношенні до культури народу, а також взаємозв'язок мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови (вплив на її структуру вірувань, звичаїв, побуту, загалом культури того чи іншого етносу).

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю «діалектологія». Що вона вивчає? Які її завдання і значення? Розкрийте взаємозв'язок діалектології з іншими мовознавчими і немовознавчими дисциплінами, сферами діяльності тощо.

2. У чому полягають відмінності між описовою (синхронною) й історичною (діахронною) діалектологією?

3. Як пов'язується діалектологія з питаннями нормалізації літературної мови?

Територіальні й соціальні діалекти

Під територіальним діалектом розуміють різновид загальнонародної мови, яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних спільною територією. Інакше кажучи, територіальний діалект – це засіб спілкування людей на певній території. Проте деякі діалекти такого типу можуть стати основою національних мов і навіть розвинутися в окремі самостійні мови.

Під соціальними діалектами розуміють різновид загальнонародної мови яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних соціальним станом, однією і тією ж віковою категорією, професією, родом занять, спільністю інтересів тощо.

Соціальні діалекти відрізняються від місцевих, територіальних, як своїм функціонуванням, так і структурою. У той час як територіальні діалекти служать засобом спілкування немалої частини етносу на певній (здебільшого традиційній) території, соціальні діалекти виступають як засіб спілкування лише окремої, замкненої, але не обмеженої територіально суспільної групи людей і тільки в спеціальних умовах; для звичайного ж, повсякденного спілкування носії соціальних діалектів, як і всі представники певного народу, користуються загальнонаціональною мовою, усною літературною чи якимось із її місцевих говорів.

На відміну від місцевих діалектів, що мають особливості в усіх системних мовних рівнях, соціальні в жодному рівні (окрім частини лексики, фразеології, семантики) їх не мають, а користуються фонетикою, граматиною й основним комплектом лексики загальнонаціональної мови; навіть ті специфічні слова й вислови, що притаманні цим діалектам, мають фонетичне й граматичне оформлення, властиве певній національній мові, літературній чи якомусь із її місцевих діалектів.

Отже, соціальні діалекти, будучи позбавленими характерних особливостей у фонетиці й граматиці, не становлять окремих мовних систем, не є діалектами у повному розумінні цього слова, а термін «діалект» стосовно до них використовується умовно. Часто поряд із ним уживають термін «жаргон». Жаргон (франц. *jargon* «незрозуміла мова; пташина мова») – це мова певної соціальної чи

професійної групи, що є відгалуженням загальнонародної і відрізняється від неї набором специфічних слів та висловів, які відображають спеціальні потреби й смаки цієї групи. Сюди ж належать і спеціальні, незрозумілі для інших членів суспільства, слова, що використовуються для приховування інформації.

Соціальні діалекти поділяють на професійні, жаргони (звичайні) й таємні (арго). Поряд із цими термінами вживається ще й (поняття) «сленг».

Професійні діалекти виникають в умовах виробничої і професійної диференціації суспільства, суспільного розподілу праці та є природними мовними явищами в кожній живій мові. Вони створюються на ґрунті усного різновиду загальнонародної мови і становлять власне зібрання окремих слів і висловів, які можуть мати відповідники в літературній мові.

Частіше використовують термін «професійні жаргонізми», який, звичайно, вживають на позначення образно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального стану. Розмовне мовлення будь-якого професійного середовища завжди включає певну кількість емоційно забарвлених слів вузького вжитку, що відбивають професійну спеціалізацію носіїв мови.

Узагалі ж професійна лексика може бути поділена на побутову (нерідко жаргонну) і спеціальну (науково-технічну). Професійні лексичні системи бувають двох типів: 1) професійна лексика, яка має системно-організований характер (мова інженерів, лікарів) і пов'язана з науково-технічною термінологією; 2) професіоналізми, пов'язані з ремеслом; спираються, як правило, на просторічну або ужитково-розмовну лексику. Ця остання якраз і становить значний інтерес для діалектолога.

У сфері певної професійної комунікації іноді з'являються такі номінації, що позначають явища або поняття непрофесійної діяльності: буттєва, інтимна, емоційно-психологічна сфера особистості, оцінки-характеристики, життєві побутові ситуації, міжособистісні стосунки тощо. Такі номінації на лексичному рівні звичайно зберігають зв'язок із первинною професійною сферою, але їх

значення суттєво віддаляється від останньої, і тому до них доцільніше застосовувати термін «професійна розмовна мова». Для увиразнення постульованого розрізнення можна звернути увагу на фраземи у «Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу»: фразеологізм «шахтна муха» («запальник, який отримав путівку на вибухові роботи, але цих робіт не провадив, тобто нічого не робив») можна вважати професійним жаргонізмом, а словосполучку з тієї ж професійної сфери «розпилом по голові торохнутий» («дурнуватий») слід кваліфікувати як номінацію зі сфери професійної розмовної мови. Порівняйте експресивний вислів із мови військових: «переключити тумблер у нижнє положення» («думати не головою, а іншим місцем»).

Подібні одиниці не є професійними жаргонізмами у власному розумінні цього слова, оскільки містять лише натяк на первинне професійне джерело і є досить віддаленими від безпосередньої професійно-діяльній сфери.

Якщо професійні діалекти виконують, як би сказали науковці радянських часів, суспільно корисну функцію (лексика, що входить до їх складу, означає предмети і явища, для яких, звичайно, немає відповідників у літературній мові), то цього не можна сказати про жаргони, що становлять собою набір специфічних слів і висловів, які здебільшого мають відповідники в літературній мові.

Жаргони виникли як наслідок намагання окремих суспільних груп у силу якихось причин відокремитися в мовному відношенні від навколишнього суспільства.

Етимологія слова «жаргон» певною мірою розкриває його сутність і функціональне призначення. Походить воно з французького *jargon*, первісно – «пташина мова, цвірінькання»; «незрозуміла мова» – від галло-романського *garrure* – базікати.

Із терміном «жаргон» (його розумінням) проблем найменше, що має дуже просте пояснення: «жаргон» є своєрідним термінологічним еталоном, від якого відштовхуються у визначенні аргю та сленгу.

Засадничою властивістю жаргону є його соціальна обумовленість. Жаргон – це мовне утворення, засноване насамперед на соціальній організації людей. Але його значення значно ширше, аніж соціальна основа формування: соціальність жаргону є скоріше мотиваційним, ніж визначальним чинником. Доказом цього є те, що мовці обов'язково володіють якоюсь іншою підсистемою. Використання жаргонізмів зумовлюється стилістичною метою: мовним контекстом, ситуацією, співрозмовником.

Класична дефініція така: жаргон – це розмовне, експресивно забарвлене мовлення окремих соціальних груп людей, об'єднаних професійною, віковою ознакою чи сферою інтересів, ситуацією тощо.

Отже, ми можемо схарактеризувати це поняття за кількома основними рисами: 1) жаргон належить до нелітературного усного розмовного мовлення; 2) виражає емоційне, гумористично-іронічне ставлення до предмета мовлення; 3) свідчить про соціальну приналежність мовця.

Арго (від франц. *argot* – жаргон) – це особливе мовлення певної відокремленої професійної чи соціальної групи, яке складається з видозмінених елементів однієї або двох природних комунікативних систем. Це таємні словесні одиниці, які використовують злодії, жебраки, бомжі, а раніше використовували мандрівні музиканти – лірники, кобзарі тощо. Тобто, арго – це умовне говірне утворення, що застосовується як засіб приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування його носіїв. Приклади: *рижу́ха* – золото, *замочі́ти* – вбити, *помі́ти* – обікрасти.

Слово «сленг» має найкоротшу історію в лексикології української та російської мов і є запозиченням з англійської мови. Тривалий час ця лексема використовувалася на позначення лексико-стилістичних засобів англійської мови. Дослідження сленгу в радянській лінгвістиці розпочинається з вивчення стилістики англійської мови ще у 60-х рр. ХХ ст. У 90-х роках із поживленням у вивченні ненормативної лексики починають практикувати подібні дослідження в російській мові. Деякою мірою цьому прислужився й загальний вплив англомовної культури, що сприяв активізації у лексиконі мови англіцизмів та

активному залученні досвіду іноземних лінгвістів. Значення «сленгу» розширюється і вводиться до термінологічного апарату російської і української мов.

Поняття «жаргон» і «арго», як видно з попередніх термінологічних коментарів, історично вказують на обмеженість групи їх носіїв, а також на вузькість семантичного поля лексичних одиниць. Мовне середовище усного спілкування великої кількості людей, яке відрізняється від мовної норми, отримало найменування «сленг». Сленг – це різновид повсякденного мовлення, яке оцінюється суспільством як підкреслено неофіційне («побутове», «фамільярне», «грубе», «простацьке»): *добазáрюватись* – домовлятися; *залізобетóнно* – точно, безсумнівно; *чумовій* – гарний, дивовижний. Сленгові властиво запозичувати одиниці арго і жаргонів, метафорично переосмислюючи і розширюючи їх значення. Нагадаємо, що в розширеному вживанні «жаргон» адекватний не тільки «сленгу», а також термінологічному ряду «загальний жаргон – жаргонізована лексика – жаргонна лексика – жаргонізована мова» й ін.

Говорячи про соціальні діалекти, слід пам'ятати, що в сучасних соціальних умовах традиційні колись жаргони фактично вже розпалися (наприклад, лірників, кобзарів тощо), їх залишки в жодній соціальній групі не становлять особливого говору. Тому сьогодні діалектологія вивчає в основному територіальні діалекти, які поступово також утрачають цілісність і замкненість своїх колишніх систем і меж.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що розуміють під територіальним (місцевим) діалектом?
2. Що таке соціальні діалекти? Схарактеризуйте основні різновиди соціальних діалектів.
3. Укажіть відмінності між територіальними і соціальними діалектами.
4. Схарактеризуйте зв'язок між соціальною і територіальною диференціацією мови.

Діалекти і літературна мова

Усна і писемна мова всіх українців, незалежно від їх освіти, професії місця проживання, називається загальнонародною. Українська загальнонародна мова, як і багато інших мов, виявляється в двох різновидах або формах, які виступають під назвами літературна і діалектна мова. Між цими двома діалектично протилежними різновидами української загальнонародної мови є ще проміжні утворення, що позначають термінами «народно-розмовна мова», «просторіччя».

Просторіччя – один із різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузькосоціальними рамками, разом із діалектами та жаргонами протиставлений літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування просторіччя – наддіалектне мовлення міських жителів (рідше – сільських), які погано володіють літературними нормами через брак достатньої освіти. Наприклад, суржик є однією з ознак українського просторіччя.

Народно-розмовна мова включає у себе слова усного побутування з відтінками іронії, жарту, зневаги або будь-яким іншим емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: *бухікати*, *відик*, *чимчикувати*, *штовханіна* й ін. Отже, ці різновиди можуть певною мірою прилягати то до літературної, то до діалектної мови, хоч і загалом відрізняються від них обох.

Літературна мова – це відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української етнічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання. Літературна мова однаковою мірою виявляється як у писемній, так і в усній формі й уживається в усіх сферах господарської і культурної діяльності народу. Для літературної мови залежно від сфери її застосування характерні функціональні стилі – науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовно-побутовий, конфесійний, епістолярний тощо. Літературна мова, що з'являється на певній стадії соціально-економічного розвитку суспільства, становить результат свідомої діяльності людей і є засобом вияву культурного життя народу. Вона може мати у своїй структурі, як центральні, так і периферійні елементи. До

периферійних слід зарахувати ті фонетичні, граматичні та лексичні риси літературної мови, що є характерними тільки для певних стилів і функціонують протягом нетривалого часу, а також ті, що на певному історичному зрізі виявляють діалектні або вузькопрофесійні особливості.

Отже, під літературною мовою розуміють відшліфовану, унормовану форму української національної мови, що обслуговує культурні потреби суспільства в усіх його сферах – художній літературі, науці, публіцистиці, державних установах, засобах масової інформації, церкві тощо.

Поняття ж «національна мова» вживається у такому значенні: мова соціально-історичної спільноти людей, спільна мова нації, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю. Національна мова виявляє постійну тенденцію до єдності й обов'язково має літературну форму існування.

Таким чином, літературна мова – один із різновидів національної мови, який співіснує з іншими її формами (соціальними й територіальними діалектами). Виникнувши на базі одного діалекту, вона ввібрала в себе виражальне багатство всіх інших діалектів, говорів та говірок і обслуговує суспільство в цілому.

Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території її поширення для всіх, хто нею користується у спілкуванні. Тому що норми літературної мови є обов'язковими та загальнозживаними.

Мовна норма (лат. *norma* – правило, взірць) – це найпоширеніше й загальноприйняте використання тих або інших мовних засобів і варіантів, що найкраще і найповніше з числа співвідносних виконують свою суспільну функцію, яке стало взірцевим і тому законодавчо закріпленим у вигляді правил.

В українській літературній мові унормованою є кожна її ділянка: вимова (орфоепічні норми), правопис (орфографічні), словниковий склад (лексичні норми), морфологія (морфологічні), синтаксис (синтаксичні норми), стилістика (стилістичні) тощо. Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм мови поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

На відміну від літературної діалектна мова характеризується відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання. Відносна обмеженість сфери вживання діалектної мови, порівняно з літературною, ніякою мірою не позначається на потребі її дослідження. Вивчення української загальнонародної мови однаковою мірою передбачає дослідження як літературної, так і діалектної мови.

Як і літературна мова, так і народні говори характеризуються певною нормативністю. Поняття нормативної мови пов'язане з поняттям мовної системи. Мовна норма формується в процесі суспільного користування мовою.

Нормативність літературної мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю, – категорія в дечому відмінна. Діалектна норма створюється традицією життя говору і сприймається як природна. Вона не є штучною і спеціально не підтримується кодифікованими документами (правописом, словниками, підручниками, посібниками тощо), як це ми спостерігаємо в літературній мові. Зміни в народних говорах історично безперервні і мовцями не контролюються. Норма літературної мови – це також поняття історичне. Вона виникає з можливостей мови як системи виражальних засобів, регулює розвиток літературної мови як певного історичного явища і закріплюється відповідними спеціальними настановами. Периферійні діалектні особливості загальнонародної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування.

Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць (говірка, говір, діалект, наріччя), кожна з яких виступає на певній обмеженій території. Отже, українська діалектна мова – це складна ієрархія мовленнєво-територіальних утворень.

Історичні умови формування й розвитку нової української літературної мови на національній основі склалися так, що вона на початкових етапах виступала у двох основних різновидах: 1) східноукраїнському, чи наддніпрянському, в основу якого лягли південно-східні діалекти, а, якщо точніше, то їх

середньонадніпрянські говірки; 2) західноукраїнському, чи галицькому, який ґрунтувався на наддністрянських говірках південно-західного типу.

Перший із цих різновидів, східноукраїнський, базуючись на національній основі, протягом усього періоду розвитку нової української літературної мови був провідним, загальнонаціональним, і вже на самому початку визначився як єдина основа для розвитку загальнонаціональної літературної мови українського народу, в той час як другий, західноукраїнський, чи галицький, хоч і час від часу і набирав певного розвитку в окремих жанрах, побутував лише як її регіональний варіант.

Отже, нова українська літературна мова сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, однак генетично вона належить все-таки до полідіалектних утворень, тому що у її розвитку конструктивну роль відіграли ще південно-західне і північне наріччя.

Основу української літературної мови складає, як уже йшлося вище, південно-східне наріччя, а саме – його середньонадніпрянські говірки. Цілковитою закономірною постає питання: чому південно-східні діалекти, а не якісь інші, наприклад, південно-західні чи поліські? Процес виникнення літературної мови на базі того чи іншого діалекту зумовлюється багатьма чинниками, зокрема й суспільно-політичними та історичними умовами, в яких функціонувала українська мова.

Порівняно з іншими, південно-східні говори були поширені на більшій території, відзначалися одноманітністю – не такою значною, як інші, наприклад, південно-західні, розгалуженістю на говірки. До того ж населення, що проживало на території південно-східного наріччя брало активну участь у суспільно-політичному житті протягом тривалого історичного періоду. Так, наприклад, із другої половини XV ст. кількість населення на цій території значно зростає, поповнюючись утікачами із числа кріпосного люду з Правобережної та Західної України. Коли ж у першій половині XVI ст. на півдні України виникає Запорізька Січ, приплив населення у цей край суттєво посилюється, оскільки козацтво стало надійним захистом для українського люду й від свавілля кріпосників, і від іноземних поневолювачів та нападників. Усе це сприяло важливості,

авторитетності, домінантності цієї території і (наважимося сказати) всього пов'язаного з нею, у тім числі й місцевого мовлення.

Вагомим чинником для піднесення значення середньонаддніпрянських говірок у становленні, розвитку й формуванні української літературної мови було і те, що автор однієї з перших граматик української мови Олексій Павловський (близько 1770–1822 рр.) і видатні українські письменники І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Т. Г. Шевченко були вихідцями з південно-східних територій. Окрім того, «Грамматика малоросійського нарiччя» (1818) була написана О. Павловським на матеріалі середньонаддніпрянських говірок. Широко використовували у художніх творах говірки південно-східного типу й класики української літератури, зокрема народні полтавські говори вперше активно застосував у літературно-художній практиці І. П. Котляревський, сприявши, таким чином, остаточному витісненню з літературного вжитку старої книжної мови й запровадженню нової української літературної мови на народнорозмовній основі. Подальше її становлення пов'язане з діяльністю Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемівського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. Основоположником української літературної мови цілком заслужено вважають Т. Г. Шевченка, який, сказати б, завершив процес становлення літературної мови на живій народній основі, відібравши й майстерно обробивши найхарактерніші її риси і засоби, увівши їх у художні твори. Проте літературна мова, виникнувши на основі певного діалекту, повністю не збігається з ним, як і з будь-якими іншими. Вона багатша, розвиненіша, досконаліша за будь-який діалект загальнонародної мови. Літературна мова становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності народу, його духовного розвитку. Вона є тим мовним засобом, що обслуговує найважливіші ділянки суспільного життя – державні установи, громадські організації, армію, вищу й середню освіту, засоби масової інформації, науку й художню літературу тощо.

До найістотніших ознак літературної мови належать такі: 1) наддіалектна загальнонаціональна форма існування; 2) поліфункціональність; 3) наявність загальноприйнятих кодифікованих норм; 4) стилістична диференціація.

Ознака наддіалектності полягає в тому, що вона, на відміну від територіальних діалектів, функціонує без будь-яких просторових обмежень і як засіб комунікації об'єднує всіх носіїв незалежно від їхньої діалектної приналежності. Наддіалектними виступають власне структурні показники літературної мови – словниковий склад, звукова і граматичні структури тощо.

Ознака поліфункціональності полягає в тому, що вона охоплює всі сфери комунікативної практики суспільства, виступаючи в усній та писемній формах. Обидві ці форми характеризуються наявністю сталих норм, дотримання яких робить літературну мову досконалим засобом передавання й отримання інформації.

Усна мова (мовлення) є первинною; писемна – вторинна, оскільки вона виникла й ґрунтується на усному різновиді мови. Усна форма порівняно з писемною характеризується більшою довільністю в дотриманні літературної норми, певною вільністю в побудові висловлювань. Писемна мова є більш регламентованою і менш терпимою до будь-яких відхилень від норми. Але у вивченні мови слід орієнтуватися насамперед на її усну форму, яка повніше, ніж писемна, відбиває всі її особливості та закономірності.

Таким чином, літературна мова – це унормована, стандартна, правильна (з погляду усталених кодифікованих норм) форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти і виконує об'єднальну функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури й літератури тощо.

Діалекти мають обмеженішу, ніж літературна мова, сферу використання, функціонують переважно в усній реалізації, хоча певною мірою представлені і писемний варіант (наприклад, у листуванні). Звичайно, що певною мірою писемний варіант представлений і в говорах. Діалектні риси можуть фіксуватись у тих чи інших давніх писемних пам'ятках. Застосовувалися вони, особливо досить активно, у період становлення нової української літературної мови, в художніх творах. І, в принципі, використовуються в них і досі, але вже

з виразними стилістичними настановами. Проте такі писемні фіксації не становлять окремої функціональної системи чи підсистеми діалектного рівня.

Говіркове мовлення, як уже згадувалося вище, має й вужчу сферу використання, оскільки обслуговує традиційні, в основному побутового характеру, потреби жителів певного регіону. Крім того, якщо говорити про форми реалізації усного варіанта мови, то слід зазначити, що діалекти значною мірою тяжіють до діалогічного мовлення, а в літературній мові наявний як діалог, так і монолог.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення таким поняттям: «національна мова», «літературна мова», «діалектна мова».
2. З'ясуйте відмінності між діалектною і літературною мовами.
3. Розкрийте взаємодію загальнонаціональної мови з її діалектами на різних етапах розвитку.
4. Що вам відомо про східноукраїнський і західноукраїнський різновиди української мови?
5. Чому саме середньонаддніпрянські говірки стали основою сучасної української літературної мови?

Походження української мови та її діалектів

Питання походження української мови та її діалектів є досить складною проблемою. Історію українців і української мови ні в якому разі не можна розглядати поза часом і простором, історією слов'янства взагалі.

Щодо походження сучасної української літературної мови, то тут ніяких проблем немає: загальновідомим є факт, що її започаткував І. П. Котляревський, а основоположником став Т. Г. Шевченко. Вихід її на історичну арену пов'язують із конкретною датою – виданням у 1798 році «Енеїди» І. Котляревського. Знаменита поема стала першим друкованим твором написаним живою народною мовою, усупереч тогочасній традиції користування книжною українською мовою навіть у писемно-художній практиці.

Ще одна дата – 1840 р., коли вперше було видано твори Т. Г. Шевченка, – може вважатися доленосною, бо саме з цього часу нова українська літературна мова, живлена народномовною стихією і творчою діяльністю майстрів слова – письменників, науковців, діячів культури тощо, стала на важкий і суперечливий, але плідний шлях становлення, розвитку і нормативної стабілізації.

Отже, І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко почали писати твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських говірок. Однак до них існувала староукраїнська писемна мова (XIII–XVIII ст.), що сформувалася на основі давньоукраїнських літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньоукраїнська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської), запозиченої від болгар разом із прийняттям християнства.

Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про давність української мови і шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти.

Усна і писемна форми української мови постали на основі діалектів і пам'яток центральної частини Київської Русі. Тому на розвиток давньої української літературної мови визначальним чином впливали насамперед створені в Києві та інших містах України-Русі писемні пам'ятки: Остромирове євангеліє (1056–1057);

переписаний у Києві Ізборник Святослава (1073) і скомпонований тут Ізборник (1076); «Руська правда» – збірник норм давньоруського права (XI–XII ст.); «Повчання» Володимира Мономаха (1117); «Повість временних літ» літописця Києво-Печерської лаври Нестора (початок XII ст.); «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора (кінець XII ст.); Київський літопис (кінець XII ст.); «Моління» Данила Заточника (XII ст.); Галицько-Волинський літопис (XIII ст.); грамоти XIV–XVI ст.); переклади Святого Письма – Пересопницьке євангеліє (1556–1561), Літківське євангеліє (кінець XVI ст.), Крехівський Апостол (друга половина XVI ст.) та ін.; перший східнослов'янський посібник «Буквар» із граматиною (1574), знаменита Острозька Біблія (1581), видані у Львові й Острозі І. Федоровим; ділові та юридичні документи, літописи, авторські твори, переклади XVII–XVIII ст.

Однак ці джерела та авторські твори С. Величка, І. Величковського, І. Вишенського, К. Зиновієва, Г. Кониського, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, М. Смотрицького та інших носили книжний характер і не мали помітного впливу на загальнонародну українську мову. І лише, як уже згадувалося вище, наприкінці XVIII–на початку XIX ст. Іван Котляревський (1769–1838) поемою «Енеїда» започаткував нову українську літературну мову на народній основі. Продовжувачами процесу становлення сучасної української літературної мови були Л. Боровиковський, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський та ін. Завершення цього процесу пов'язують з іменем Тараса Шевченка (1814–1861), який став основоположником нової української літератури і сучасної національної літературної мови.

Щодо історії народно-діалектного мовлення, то вона складалася трохи інакше. Діалекти розвивалися за своїми внутрішніми законами і майже не залежали від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні, лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови.

Отже, дослідити походження української мови – це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що

поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Загальновідомо, що сучасна українська етномовна територія ділиться на три великі діалектні масиви: північне, південно-західне і південно-східне наріччя. На думку багатьох дослідників, останнє виникло лише в XVI–XVII ст. на базі говірок переселенців з Полісся й особливо з Волині та Поділля, які почали з'являтися на Середній Наддніпрянщині з XIII–XIV ст. До того сучасні південно-східні українські землі були диким полем. Мова ж стародавніх полян і їхніх нащадків, а також пізніші київсько-переяславські говірки мали виразну північну (поліську) діалектну основу (щоправда, деякі дослідники вважають ці говірки не пов'язаними з північними, а самостійними, через що й усе південно-східне наріччя вважають не новоутворенням, а стародавнім, проте достатніх підстав для цього все ж таки, на нашу думку, бракує).

Таким чином, щоб дослідити походження української мови, слід з'ясувати місце і час утворення північного та південно-західного українського наріччя.

Слід пам'ятати, що українська мова є однією із багатьох слов'янських мов, а українці – частина слов'янського світу. Історичними, археологічними, лінгвістичними матеріалами доведено, що спільнослов'янський період тривав приблизно до середини I тис. н. е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI–VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи привела до формування українського, російського, білоруського народів. Із цього часу намітилися і тенденції формування окремих східнослов'янських мов. Східнослов'янські племена, поряд із етнічними розходженнями, відрізнялися також і своїми діалектами. Разом із тим, певна низка фонетичних, граматичних і лексичних особливостей була спільною для всіх діалектів. Саме такі мовні риси й створювали східнослов'янський діалектний тип. Але вже навіть і в той час протоукраїнська мовна територія була неоднорідною, ділилася на два виразні етнографічні й, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину й Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня) і був частиною значно ширшого ареалу археологічної культури празько-корчацького типу (V–VII ст.). Насадки цієї культури безпосередньо влилися в культуру Київської Русі. Північний діалектний масив у майбутньому став основою північного наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. у лісостепах Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла, Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дніпровському межиріччі. Цей тип в археології дістав назву „культура пеньківського типу”, яка проіснувала до другої половини VII ст. н.е. Саме в південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Східнослов'янські угруповання (на території України у північній частині – це дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, у південній етномовній зоні – частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати) напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі становили собою територіальні, політичні союзи державного типу.

Повного й остаточного злиття колишніх союзів у так звану давньоруську народність не сталося, спільної давньоруської народно-розмовної мови ніколи не було. Термін «давньоруська мова» має право на існування, але вживати його правомірно лише щодо писемно-літературної мови, яка, поряд із церковнослов'янською, обслуговувала всі сфери державного життя і була справді спільною (хоч і з певними регіональними мовними особливостями) для всієї території Київської Русі. Традиційне ж твердження про Київську Русь як колиску трьох східнослов'янських народів не має під собою реального наукового ґрунту. Його слід відкинути як ідеологічну вигадку.

У пам'ятках другої половини XI ст. вже засвідчено чимало українських діалектних особливостей (зокрема, перехід вибухового **g** у фрикативний **h**, злиття

голосних **ы, і** у специфічний український звук **и**, зближення ненаголошених **е-и** у вимові типу *в^иелікиї, в^иесна́, сел^иб*, перехід «ятя» в **і** тощо). Виразні місцеві протоукраїнські особливості формувалися й у галузі граматики, синтаксису, лексики.

Як відомо, унаслідок занепаду слабких зредукованих **ѣ** та **ь** виникло чимало фонетичних перетворень, спільних для всіх східнослов'янських діалектів, але значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала неоднакові результати, що стали новими розрізнявальними особливостями окремих східнослов'янських мов, зокрема, стали притаманними лише українській мові: перехід **о, е** в **і** у нових закритих складах (*в'іл, к'ін', н'іч*), поява сполучень **-ри-, -ли-** у позиції між приголосними (*глитати, дрижати*), розвиток приставних голосних **і, о** (*імла́, іржа́, óвруч, олжа́*), поява форм типу *риї, злиї, шійя, умійс'а*, зміна приголосного **л > љ** (*воўк, воўна, тоўстїї*), пом'якшення приголосних **з, с, ц** у суфіксах **-зький, -ський, -цький** (*га́лиць'киї, по́льс'киї, францу́з'киї*), асиміляція **ј** м'якими приголосними і як наслідок, – їх подовження (*зб'їж':а, з'їл':а, жит':а, н'їч':у, суд':а*) тощо.

Отже, заключним етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад слабких зредукованих **ѣ** та **ь**.

Цей процес у південно-західних протоукраїнських діалектах завершився в першій половині XI ст. У протоукраїнських північних говорах – протягом першої половини XII ст.

Формування української мови, як і інших східнослов'янських, почалося від праслов'янського періоду і розтягнулося на декілька століть, однак процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини східних слов'ян, а деякі у майбутньому східнослов'янські регіони в той час ще були заселені іншими племенами – балтами, фінно-уграми тощо.

Отже, рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу.

Діалекти української мови, враховуючи їх походження й історичний розвиток, традиційно поділяють на два різновиди: давні (старожитні), що функціонують на територіях давнього заселення українського народу, і новостворені, які виникли внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів української людності й пов'язані з дозаселюванням новоосвоюваних земель. До давніх діалектів належать поліські (північні), більшість південно-західних, а з південно-східних – середньонадніпрянські говірки. У таких діалектах часто зберігаються архаїчні мовні явища, уже втрачені іншими територіально-мовленнєвими утвореннями і які не увійшли до складу літературної мови. Звичайно, що старожитні діалекти неоднаковою мірою зберігають архаїчні мовні риси різних рівнів. Так, наприклад, у фонетиці найархаїчнішими є поліські діалекти, у граматиці найбільше виразних архаїчних явищ спостерігається в південно-західному наріччі, в лексиці – в поліських і південно-західних діалектах.

Щодо новостворених територіально-мовленнєвих утворень, то такими є переважна більшість південно-східних, зокрема слобожанські й степові, а також переселенські говірки на території Росії в Ростовській області, в Краснодарському і Ставропольському краях, на Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході. До новостворених належать і деякі з південно-західних діалектів, зокрема західнокарпатський, чи лемківський, діалект, формування якого відбувалося протягом XVI ст. на базі переселенських говірок із Перемиської землі, гуцульські говірки на Закарпатті, принесені сюди українськими переселенцями з північних схилів Карпат протягом XVI–XIX ст.

Слід відзначити, що новостворені діалекти своїм складом різні. Є серед них такі утворення, що виникли внаслідок переселення людності з однієї більш-менш цілісної з діалектологічного погляду території. Носії цих діалектів, опинившись у нових умовах, зберігають свою давню діалектну основу, на яку й нашаровуються з часом виниклі з різних причин нові діалектні риси, що зрештою приводить до витворення відмінного від свого попередника діалектного типу. Такі новостворені діалекти С. П. Бевзенко пропонує називати однотипними, чи

односистемними, тому що їх генетична основа є однодіалектною. Такими, наприклад, є лемківські (західнокарпатські) говірки.

Другий різновид новостворених діалектів становлять різнотипні, різносистемні в своїй генетичній основі, тобто мішані територіально-мовленнєві утворення, які характеризуються наявністю в їх системі різнодіалектних елементів. Вони виникали внаслідок змішування населення, що прийшло на нові землі з територій, більшою чи меншою мірою діалектно різнотипних. Тому в таких говірках нерідко спостерігається значна кількість паралелізмів різнодіалектного походження. Територіально-мовленнєві утворення такого типу широко представлені, зокрема, степовими говірками на півдні України тощо.

До новостворених також належать переселенські говірки, оточені діалектами інших мов. Перебуваючи в ізоляції від основного мовного масиву свого народу, такі діалекти здебільшого загальмовуються в розвитку та зберігають давніші риси території, з якої вони походять, водночас підпадаючи внаслідок безпосередніх контактів під більший чи менший вплив тих мов, що їх оточують. Такими є українські говірки в Росії (на Дону, Кубані, Ставрополлі, Поволжі, Далекому Сході, в Сибіру тощо), Казахстані, Киргизії, Польщі, Румунії, Словаччині, Канаді й інших країнах.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Розкажіть про походження української національної мови.
2. Опишіть процес становлення сучасної української літературної мови.
3. Які різновиди українських діалектів можна виділити за генетичною ознакою?
4. У чому полягає відмінність між давніми (старожитніми) і новоствореними діалектами?
5. Охарактеризуйте основні різновиди новостворених говорів.

Методи дослідження діалектного мовлення

Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування.

Найдавнішим і найпоширенішим є, звичайно, описовий метод. Ним виконана більшість діалектологічних досліджень. В описовому методі розрізняють такі послідовні етапи: 1) виділення одиниць аналізу; 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація), тобто поділ їх на менші утворення тощо; 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Монографічне діалектологічне дослідження може здійснюватися в двох планах: синхронному і діахронному (порівняльно-історичному).

Синхронний аспект дослідження говорів полягає в описі сучасного (чи взагалі монохронного, одночасного) стану мовної системи місцевого діалекту чи окремих говіркових явищ безвідносно до їхнього історичного розвитку.

Діахронний же аспект, навпаки, передбачає не тільки опис сучасного стану системи місцевого діалекту чи окремих його явищ, а й дослідження історії розвитку цієї системи, її окремих ділянок і явищ. Тому в діахронному діалектологічному дослідженні завжди наявні широкі зіставлення й порівняння говіркових явищ із їх відповідниками в національній літературній мові та інших місцевих діалектах. Особливо важливим і обов'язковим у дослідженнях цього типу є залучення даних пам'яток історії мови, що писалися на території, охоплюваній монографічним дослідженням тощо.

Просторове ж розміщення говіркових елементів вивчають й інтерпретують за допомогою методу лінгвістичної географії. Цей метод є дуже важливим у дослідженнях із діалектології, тому що він найвиразніше відбиває специфічність цієї галузі мовознавчої науки. Лінгвогеографічний метод застосовується для визначення територіального поширення місцевого говіркового мовлення, його класифікації та вивчення відносин з іншими місцевими різновидами національної мови, тобто говорами, діалектами тощо.

Одним із завдань лінгвістичної географії є точне вивчення зон поширення певних мовних (діалектних) явищ. Метод полягає у виготовленні на підставі

діалектних матеріалів, зібраних за спеціальною програмою, своєрідних карт, що відбивають ареал поширення тих або інших говіркових елементів. Кожне лінгвогеографічне дослідження взагалі передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збирання матеріалу (анкетне чи польове); 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретація нанесеного на карту говіркового матеріалу.

Якщо з'єднати лінією ті населені пункти, які стоять на межі різного відбиття того самого мовленнєвого явища в говорах, то вийде ізоглоса (розмежувальна лінія), яка чітко вкаже межі поширення тієї чи іншої говіркової риси. Якщо ж узяти до уваги дані не однієї, а багатьох таких карт, то перед нами виразно виступить межа поміж двома сусідніми говірними системами. Хоч ізоглоси окремих діалектних явищ можуть не збігатися, та на стику різних говірок скупчуються цілі пасма таких ізоглос, які об'єктивно й відмежовують одну групу говірок від інших.

Таким чином, метод лінгвістичної географії дозволяє отримати повну, можна сказати візуальну, картину поширення тієї чи іншої мовленнєвої риси будь-якого рівня (фонетичного, морфологічного, словотвірного, лексичного й ін.) на досліджуваній території.

У діалектологічних дослідженнях, звичайно, можуть використовуватися й інші лінгвістичні методи, наприклад, порівняльно-зіставний, структурний, зокрема компонентний аналіз, соціолінгвістичний та ін. Можуть використовуватися й математичні методи, наприклад, кількісний і статистичний тощо.

Будь-який лінгвістичний опис, часто пов'язаний із виходом за межі одного діалекту, мови, передбачає встановлення їх подібностей і відмінностей. Для цього використовується порівняльно-зіставний метод. Подібно до описового він спрямований на сучасний стан мови. Порівняльно-зіставний метод установлює між порівнюваними говорами, мовами на всіх мовних рівнях, і на лексико-семантичному зокрема, відношення контрасту – діалексію (лексичні розходження), діасемію (семантичні розходження) й ін.

Для встановлення структури мовної системи того чи іншого говору, мови і систематизації її одиниць використовують структурний метод. Мета цього

методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінгвальних відношень.

Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз. Під ним розуміють систему прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами. За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

При вивченні говіркових явищ може використовуватися й соціолінгвістичний метод, який включає методи польового дослідження (методику збирання матеріалу) і методи соціолінгвістичного аналізу зібраного фактажу (обробляння інформації). Найпоширенішим прийомом збору матеріалу в такому разі є анкетування. Анкета обов'язково має складатися з трьох частин – вступної, соціологічної і власне лінгвістичної. У вступній частині викладають суть і мету опитування. Соціологічна частина анкети містить запитання соціодемографічного і біографічного характеру про інформанта (стать, вік, національно-мовна належність, професійний статус, культурно-освітній рівень тощо). Власне лінгвістична частина охоплює запитання, на основі яких проводять дослідження і роблять узагальнення, звичайно, з обов'язковим урахуванням соціальної диференціації відповідних мовленнєвих фактів.

Як супровідні у діалектологічних дослідженнях можуть використовуватися кількісний і статистичний методи. Кількісний зводиться до простого підрахунку частоти вживання тих або інших говіркових одиниць. Статистичний метод передбачає використання різних формул для виявлення правил розподілу певних одиниць у мовленні, для виміру зв'язків між мовними елементами, для встановлення залежності між якісними й кількісними характеристиками мови тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. У чому полягають синхронний і діяхронний аспекти описового дослідження говорів?
2. Дайте визначення поняттю «лінгвістична географія».
3. Розкажіть про дослідження діалектного матеріалу методами лінгвістичної географії.
4. Що ви знаєте про принципи і засоби лінгвістичного картографування?
5. Що слід розуміти під лінгвістичною картою? Розкажіть про специфіку її інтерпретації.
5. Які ще методи використовують у діалектологічних дослідженнях?

Лінгвогеографічні атласи: структура, їх різновиди

Лінгвістичним атласом називається зібрання лінгвістичних карт, на яких відбито присутність (відсутність) певних діалектних явищ. Такі карти відображають поширення окремих явищ мови, а вже на їх підставі можна скласти зведені карти, які стають надійною основою для створення (уточнення) наукової класифікації місцевих діалектів.

Досягнення української лінгвогеографії мають свою історію. У східнослов'янському мовознавстві перша діалектологічна карта була укладена українським ученим К. П. Михальчуком у праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». Ця робота не втратила наукового значення і сьогодні, а на той час найбільш удало відображала основні діалектні ареали (наріччя) – українське, червононоруське та поліське, яким за сучасною термінологією відповідають південно-східне, південно-західне і північне, або поліське, наріччя.

Ще в кінці XIX ст. діалектологи дійшли висновку, що про класифікацію говорів відповідної мови можна з певністю говорити тільки після того, як будуть складені лінгвістичні карти поширення хоча б основних диференційних діалектних явищ. Однак перші лінгвістичні карти окремих говіркових явищ української мови почали з'являтися лише в 20–30-х рр. XX ст. До таких праць

слід віднести розвідку П. Бузука «Діалектологічний нарис Полтавщини» (1929 р.), в якій вміщено три карти зі штриховим позначенням ареалів окремих діалектних форм прикметників і дієслів. Послідовно застосовує метод лінгвокартографування І. Панькевич у праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938 р.), в якій автор подає п'ять карт ізоглос, що синтезують межі 39 ареалів фонетичних і морфологічних явищ закарпатських говірок.

Лінгвістичні атласи поділяють на національні та регіональні, або ж обласні, атласи. Серед регіональних атласів слід назвати лексичний атлас Ю. Тарнацького (1939 р.), в якому картографується західнополіська лексика 90 населених пунктів на 177 лексичних, 1 семантичній і 7 словотворчих картах; атлас Тернопільщини К. Дейни (1957 р.), де подано 8 карт ізоглос, що синтезували 66 ареалів фонетичних і морфологічних явищ і подаються у зіставленні із давніми кордонами Волинського та Подільського воєводств; «Лексичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України)» у трьох частинах Й. О. Дзендзелівського (1958–1993рр.), сітка якого – 212 населених пунктів, а сам він уміщує 470 знакових карт і 45 зведених карт ізоглос; працю В. С. Ващенка «Лінгвістична географія Наддніпрянщини», в якій деякі лексеми картографуються (сітка – 180 населених пунктів); загальна кількість карт – 160, що фіксують лише поширення окремих лексем.

Найвагомішим здобутком української лінгвогеографії є Атлас української мови (1984–2001): закартографований фактаж і побудова Атласу забезпечують повне уявлення про стан і загальну діалектну диференціацію національної мови на різних рівнях її структури, про її ареальні зв'язки із сусідніми мовами. Складається Атлас української мови з трьох томів. Перший том «Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі» – це територія між 28 і 35 градусом східної довготи і від межі з білоруською мовою на півночі до 48 градуса північної широти на півдні, куди входять області: більша (східна) частина Вінницької, Черкаська, більша (західна) частина Полтавської, майже вся Кіровоградська, частина Дніпропетровської, невелика північна частина Одеської та Миколаївської

і незначна західна частина Харківської. До I тому АУМ також входить невелика українськомовна частина Гомельської області Білорусі та Курської області Росії.

Другий том «Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі» охоплює територію на захід від 28 градуса східної довготи, що включає області: Рівненську, Волинську, Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Чернівецьку, Івано-Франківську, Закарпатську і західну частину Житомирської та Вінницької. До цього тому входять також місцевості з українськими говірками на території Білорусі, Молдови, Польщі, Словаччини, Румунії та Югославії.

Третій том атласу складається із трьох частин. До першої частини «Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі» входить територія на схід від 35 градуса східної довготи, що включає Донецьку, Луганську, майже всю Харківську області, східні частини Сумської, Полтавської, Дніпропетровської і Запорізької областей. Сюди включено українські говірки на території південної Куртини, Белгородщини і Воронежчини та західної частини Ростовської області Росії. Друга частина „Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі” займає ареал на південь від 48 градуса північної широти до Чорного й Азовського морів, тобто більшу частину Одеської і Миколаївської, південну частину Кіровоградської і Дніпропетровської, західну частину Запорізької областей і всю Херсонську область і Крим. Сюди включено українські говірки в Краснодарському краї Росії і в Республіці Молдова. Третя частина – це комплексні карти ареалів трьох томів, на яких представлена вся українська мовна територія. У кінці кожного тому вміщено карти ізоглос.

Уся сітка АУМ – це 2359 населених пунктів: у першому томі – 922, у другому томі – 687 населених пунктів, у першій частині третього тому – 375 і стільки ж у другій. Третя частина третього тому Атласа подає комплексні (зведені) карти на основі сітки населених пунктів усіх трьох томів.

Відділ діалектології Інституту української мови НАН України координує роботу вузів щодо збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови.

Укладання Лексичного атласу української мови (ЛАУМ) передбачає широке вивчення лексики українських народних говорів. Базою для його укладання будуть записи відповідей на 3611 запитань (близько 15000 позицій), побудованих

за диференційними ознаками програми-питальника Й. О. Дзендзелівського (1984 р.). Сітку Атласу становитимуть 1150 населених пунктів.

Останнім часом з'являються атласи, присвячені окремим тематичним групам лексики. Наприклад, «Атлас ботанічної лексики української мови» (1999 р.) І. В. Сабадоша, який охоплює всі говіркові ареали національної мови, але більшість атласів такого типу подають діалектну диференціацію лише одного окремого регіону («Атлас будівельної лексики Західного Полісся» (1993 р.) О. М. Євтушка, «Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослов'янських говірок» (2003 р.) К. Д. Глуховцевої, «Атлас західнополіських назв лікарських рослин» (2003 р.) Р. С. Омельковець та ін.).

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Визначте поняття «лінгвістичний атлас». Які є типи діалектологічних атласів?
2. Розкажіть про становлення і розвиток лінгвістичної географії в українському мовознавстві.
3. Розкажіть про проблеми підготовки Лексичного атласу української мови.

Вправи і завдання

Завдання 1. Ознайомтеся зі структурою «Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області» Й. О. Дзендзелівського. Подайте його загальну характеристику. Зверніть увагу на особливості застосування в ньому методу лінгвістичної географії.

Завдання 2. Ознайомтеся з «Атласом української мови», його завданнями, побудовою. З'ясуйте особливості застосування в ньому методу лінгвістичної географії.

Завдання 3. Підготуйте невелику доповідь (3–5 хвилин) про один із лінгвістичних атласів української мови.

Контрольні завдання

Завдання 1. Подайте визначення таких понять:

Варіант 1. Лінгвогеографічний метод, старожитній діалект, транскрипція.

Варіант 2. Діалектна група, лінгвогеографія, діалектна мова.

Варіант 3. Говірка, ізоглоса, національна мова.

Варіант 4. Говір, розмовна мова, семантичний діалектизм.

Варіант 5. Просторіччя, діалект, аргю.

Варіант 6. Діалектизм, сленг, соціальний діалект (соціолект).

Варіант 7. Ідіолект, територіальний діалект, етнографічний діалектизм.

Варіант 8. Діалектологія, жаргон, літературна мова.

Варіант 9. Словниковий (власне лексичний) діалектизм, літературна норма, загальнонародна мова.

Варіант 10. Діахронна діалектологія, ареал, професіоналізм.

Варіант 11. Синхронна діалектологія, лінгвістичний атлас, діалектна норма.

Варіант 12. Питальник діалектологічний, новостворений діалект, наріччя.

Завдання 2. Дайте розгорнену відповідь на питання:

Варіант 1. Предмет, завдання і значення діалектології.

Варіант 2. Взаємозв'язок між соціальною і територіальною диференціацією мови.

Варіант 3. Джерела вивчення українських діалектів.

Варіант 4. Основні методи дослідження українських говорів.

Варіант 5. Зв'язок діалектології з історією мови.

Варіант 6. Зв'язки діалектології з історією, іншими історичними науками, зокрема етнографією, археологією тощо.

Варіант 7. Значення діалектології для вивчення мови в школі.

Варіант 8. Характеристика українських діалектів за генетичною ознакою.

Варіант 9. Зв'язок діалектології з літературознавством.

Варіант 10. Взаємодія загальнонаціональної мови з її діалектами на різних етапах розвитку.

Варіант 11. Найважливіші класифікації говорів української мови.

Варіант 12. Формування української мови на народній основі, східноукраїнський та західноукраїнський її різновиди.

Тестові завдання

1. Перші спроби охарактеризувати українські діалекти сягають:

- а) другої половини XVIII–початку XIX ст.;
- б) середини XIX ст.;
- в) кінця XIX–початку XX ст.

2. Я. Ф. Головацький у праці „Розправа о язиці южноруськім і его нарiчiях” розрізняє такі територіально-мовленнєві утворення:

- а) 1) малоруське, або українське; 2) червоноруське, або галицьке;
- б) 1) волинсько-подільське, або українське; 2) галицьке, або наддністрянське;
- 3) гірське, або карпаторуське;
- в) 1) українське; 2) поліське; 3) червоноруське (русинське, чи русняцьке).

3. Перший справді науковий огляд українських діалектів на основі значного фактичного матеріалу був здійснений:

- а) М. О. Максимовичем;
- б) О. І. Соболевським;
- в) К. П. Михальчуком

4. Хто з названих нижче вчених, класифікуючи діалекти української мови, використовував терміни „піднарiччя” і „рiзнорiччя”?

- а) О. О. Потебня;
- б) К. П. Михальчук;
- в) А. Ю. Кримський.

5. В основу сучасного поділу української мови на три нарiччя була покладена класифікація:

- а) Я. Ф. Головацького;
- б) О. О. Потебні;
- в) К. П. Михальчука.

6. Який метод застосовують для визначення територіального поширення місцевих діалектів, їх класифікації?

- а) метод лінгвістичного картографування;
- б) соціолінгвістичний;
- в) описовий.

7. Перші лінгвістичні карти окремих діалектних явищ української мови починають з'являтися:

- а) у 20–30 рр. ХІХ ст.;
- б) у кінці ХІХ ст.;
- в) у 20–30 рр. ХХ ст.

8. Діалектологічна карта – це:

а) зібрання діалектологічних карт, на яких показано поширення різних діалектних явищ на території певної мови;

б) карта, що показує діалектні явища, поширені на певних територіях, відбиває межі територіальних діалектів, засвідчує географію певних граматичних форм, лексичних одиниць, типів вокалізму й консонантизму;

в) умовно зменшене загальне зображення земної поверхні, її частини або окремих країн світу.

9. Найвагомим здобутком української лінгвогеографії сьогодні є:

- а) Атлас української мови;
- б) Лексичний атлас української мови;
- в) атлас Й. О. Дзендзелівського.

10. Лінію на географічній карті, що позначає межі поширення якогось мовного явища, називають:

- а) глосою;
- б) ізоглосою;
- в) диглосією.

11. За генетичною ознакою діалекти української мови поділяють на:

- а) перехідні, мішані, односистемні;
- б) давні (старожитні), новостворені;
- в) архаїчні, нові, переселенські.

12. Новостворені діалекти своїм генетичним складом можуть бути:

- а) ранніми, пізніми;
- б) типовими, різнотипними;
- в) односистемними (однотипними), різносистемними (різнотипними).

13. Яке з наріч української мови є найбільш архаїчним щодо граматики?

- а) поліське (північне);
- б) південно-західне;
- в) південно-східне.

14. У якому з діалектних угруповань української мови збереглися дифтонги?

- а) поліських діалектах;
- б) південно-західних;
- в) південно-східних.

15. Сукупність формальних і стилістичних особливостей, притаманних мові окремого індивіда, називають:

- а) говіркою;
- б) говором;
- в) ідіолектом.

Фонетична транскрипція

Транскрипція – це система знаків, яку застосовують для точного письмового відтворення усного мовлення. Під цим терміном розуміють і спеціальний запис (транскрибування) усного мовлення за допомогою відповідної системи знаків, побудованої на базі сучасного українського алфавіту з доданням окремих літер інших азбук а також ряду діакритичних (як надрядкових, так і підрядкових) знаків, яка використовується для науково-лінгвістичної мети.

Є багато варіантів транскрипцій, заснованих на різних принципах, залежно від призначення, проте головнішими є два типи: фонетична транскрипція та фонематична. Фонетичною транскрипцією (транскрибуванням) називається такий спосіб записування живої мови, при якому з максимальною точністю передаються її особливості, тобто вона відбиває звук (звуковий потік) з усіма його можливими відтінками, звичайно, фіксуючи саме реальні в тому чи іншому конкретному мовленнєвому акті. Запис же живого мовлення, при якому передаються тільки фонематичні риси даної мови без урахування фонологічно неістотних відтінків, називається фонематичною транскрипцією. Такий запис відбиває лише фонемний склад слів і морфем, тобто він використовується для позначення типових звуків (тих, що перебувають у сильній позиції). Діалектологи використовують переважно фонетичну транскрипцію, бо саме вона передає найтонші звукові нюанси говіркового мовлення, тобто є тим надійним засобом, який застосовують для найточнішого відбиття на письмі звукових особливостей живої мови. Фонетична транскрипція – це система графічних знаків, побудована за таким принципом, згідно з яким кожен знак (літера) може бути використаний для передавання лише одного звука, а кожен звук завжди має позначатися тим же самим графічним знаком. У фонетичній транскрипції, для того щоб передати різні позиційні та комбінаторні варіанти звуків, використовують і різні діакритичні знаки (як надрядкові, так і підрядкові).

У діалектологічних записах української мови, відповідних дослідженнях реалізуються різні системи фонетичної транскрипції. Проте в українській діалектологічній літературі використовується переважно транскрипція,

побудована на базі українського національного алфавіту. Однак у ряді праць, зокрема присвячених південно-західним діалектам, застосовуються й транскрипції, розроблені на базі латинського алфавіту.

Фонетична транскрипція може мати різний ступінь точності. Розрізняють деталізований і спрощений варіанти. У деталізованому використовується велика кількість діакритичних знаків. Спрощений фонетичний запис передбачає використання лише букв національного алфавіту з мінімальною кількістю діакритичних знаків. Ступінь деталізації може бути різним: чим більше в транскрипції діакритичних знаків, тим точніший має бути запис.

При транскрибуванні живого мовлення можна передати всі відтінки і специфіку артикульованих людиною звуків і звукосполук. Якщо ж відтворювати гадану, імовірну фонетичну реальність писаного тексту (наприклад, з навчальною чи ілюстративною метою), то можна відобразити лише вірогідні позиційно зумовлені варіації та варіанти. Натуральне варіювання в цьому разі передати неможливо.

Система фонетичної транскрипції, використовувана в сучасній навчальній літературі, найповніше представлена в академічній праці „Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика”. (К. : Наук. думка, 1969. – С. 427–431). Виклад її знаходимо також в інших підручниках для вузів, зокрема М. А. Жовтобрюха, Б. М. Кулика „Курс сучасної української літературної мови” (К. : Рад. шк., 1972. – Ч. 1. – С. 97–99), Н. І. Тоцької „Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія” (К. : Вища шк., 1981. – С. 34–38), О. І. Бондаря, Ю. О. Карпенка, М. Л. Микитин-Дружинець „Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія” (К. : Видавн. центр „Академія”, 2006. – С. 42–45) та ін. Тому, очевидно, немає потреби зупинятися на ній докладно. Проте доцільним, на нашу думку, буде розгляд деяких специфічних звукових особливостей українських говорів, якими вони відрізняються від літературної мови, і відповідних знаків, що застосовуються у транскрибуванні мовленнєво-територіальних реалій.

Отже, в діалектологічній транскрипції, крім звичайних літер українського алфавіту **а, б, в, г, ґ, д, е, ж, з, и, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш**, використовують ще, наприклад, такі знаки:

1) **і ґ** – нелабіалізований дифтонг переднього ряду поліських (північноукраїнських) говорів, що вживається у певних позиціях як рефлекс давніх **е, ѣ**: *п'іґч; ш'іґс'т', с'іґел; л'іґето, д'іґед, д'іґело, с'іґено, хл'іґеб, р'іґчка*;

2) **уо, уј, уи, уе** – лабіалізовані дифтонги поліських (північноукраїнських) говорів, що вживаються як рефлекс давнього **о** у новозакритих наголошених складах: *вуол, вуел, вујл, кун', курн', куен', муост, муест, снуоп, снуеп*;

3) **і^уе, і^е, уо, у^о, уі, у^і, уи, у^и, у^у, у^е, у^е** – висхідні чи спадні дифтонгоїди як рефлекси **е, ѣ, о**: *ш' і^уе'с'т', с' і^еем, ш' і^ес'т, с' і^еем; л' і^уес, л' і^ес, сн' і^ег, сн' і^ег; к^уот, н^уоч, ку^от, ну^оч, к^уіт, н^уіч, ку^іт, ну^іч, к^ует, ну^уч, к^ует, н^уеч, ку^ет, ну^еч* тощо;

4) **ы** – нелабіалізований звук заднього ряду високого піднесення, уживаний у карпатській групі говорів: *рукы, ногы; хытрый, сын, дым, лысый*;

5) **ы^о** – лабіалізований **ы**: *бык, мыло, високо, мы, вырвати, быў, рыба, дыхати*;

6) **ô** – звужений **о**, реалізований переважно в деяких карпатських говорах: *кôрôву, сôл'і, бôрôн'іт'і, кôл'іно, рôзум, тôму, с'ôму, унôчи*;

7) **ү** – лабіалізований голосний переднього ряду високого підняття: *пүп, снүп, вүл, дүм, порүг, стүл, корүв, домүў, рүг, пидвүз*;

8) **п, с, т, ш** та ін. – часткове одзвінчення глухих приголосних: *молот'ба, прос'ба, ос'де, см'іх даве, брат і каже, н'іс болит', канат доўгий, спат'іде*;

9) **б, д, з, ж** та ін. – частково оглушені дзвінки приголосні: *дуб, мороз, сад, н'іж, плуг, мед, солод, солодкий, дорожка, стежка, берегти, кигт'і* тощо.

Детальнішу інформацію про фонетичну транскрипцію, яку застосовують у діалектологічних дослідженнях, можна знайти в „Нарисах з діалектології

української мови” Ф. Т. Жилка (К. : Рад. шк., 1966). – С. 28–33, в збірнику діалектних текстів „Говори української мови” (К. : Наук. думка, 1977). – С. 9–12, у посібнику „Українська діалектологія” С. П. Бевзенка (К. : Вища шк., 1980). – С. 21–24, „Програмі для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й. О. Дзендзелівського (К. : Наук. думка, 1987). – С. 10–11 тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Чим викликана потреба транскрибувати мовлення?
2. Схарактеризуйте фонематичну й фонетичну транскрипції? Яка з них є важливішою для практичної діалектології? Чому?
3. Що розуміють під фонетичною транскрипцією? Для чого її використовують? Які різновиди фонетичної транскрипції застосовуються в українській діалектології?
4. Які буквені й інші знаки використовуються у фонетичній транскрипції?
5. Порівняйте діалектологічну транскрипцію з тим різновидом фонетичної транскрипції, що використовувався в курсі фонетики сучасної української літературної мови.

Вправи і завдання

Запишіть фонетичною транскрипцією подані нижче діалектні тексти.

I. Вагітній жінці заборонялося мотати нитки, щоб дитина не обкрутилась пуповиною, дивитися на померлого, бо немовля матиме мертвий вигляд, гніватися, спиречатися, брехати. Хлопчику відрізали пуповину на топорі, щоб він став добрим майстром. Дівочке – на гребені. Казали: „Пуп зав’язую – ум розв’язую”. Після цього немовля лежали на кожух, символ добробуту. Дитя загортали у чорну чи червону запаску. До правої ручки прив’язували коробочку з часником або печіною – шматочком пічної глини (Харківська область, Дергачівський район, с. Гаврилівка).

II. Свайба була у молодого. Я була одіта у кохту і спідницю в дев’ять аршин і у вісім піл. А на шиї було в мене намисто і дукачів було тільки один рядок, бо я була бідна. Свекор в мене був багатий, бо у нього було аж десять десятин. Раньше я була непогана, бо приходило по три пари старостів. От значить інтересувались.

А тепер то я вже стара та погана (Полтавська область, Решетилівський район, с. Шкурупії) [додат. л-ра, 2:480].

III. Буває тверда і пильна головня. Пильна к концу уборки перетворює зерно у просі, кукурузі, пшениці, овсі в пил. Спори розлітаються, а колосок, як позвонок. А у твердій головні совсім друге діло. Є пузирчата у кукурузі головня (Харківська область, Богодухівський район, с. Губарівка).

IV. Жінка й чоловік жили. Жінка була роботяща, хороша: все робила дома. А чоловік щитався за дурня: нічого не розумів. От жінка наваре їсти, поставе в піч – він повитягає, поїсть і каже: не розумію, що там і було. Тоді жінка, щоб вивірити, чи він дурний, взяла зварила борщу і вкинула туди кота, а сама наблюда за ним. Він витяг борщ, зразу порився, до м'яса. Дивиться до м'яса і каже, що ж воно таке? Куві? Ноги криві. Кудкуда? Ноги не туди. Це каже, мабуть, киць-киць. Ну це хай тоді жінка ззість, жінка узнала, що він не дурний, він почав тоді робити (Полтавська область, Машенський район, с. Базилевщина) [додат. л-ра, 2:484].

V. Моя дочка в Гирманії була два годи, ну вона розказувала, як там її було, як вона плакала додому. Як один дід підходив, пас скот, і вона дванадцять штук скота пасла на лузі. Він умів по-нашому говорить, підійшов до неї, а вона заплакана ходить у полі собі, пасе і плаче. Він каже: „Чириз місяць, чириз два, поїдиш додому” (Київська область, Таращанський район, с. Велика Березянка) [осн. л-ра, 1:22].

VI. Наше село до цариці Катерини не було кріпацьке. А тоді Катерина їх закріпостила таким путем: збирала декілька сімей і на ці сімні назначала пана. Сказала: це люди твої. У Петербурзі був пан грах Гудович, а ми його кріпаки. Потом тут були маленькі помішчики. А хто не схотів в оці кріпаки, то вона їх висилала на Сибір. Отут за селом був ліс і монастир там, називається монастирище. Там були монахи отоді вони звались ченці і вони не підчинились Катерині, і вона їх розстріляла. Їх було сорок якраз і од того часу наше село і назвали Сорочинці (Полтавська область, Миргородський район, с. Сорочинці) [осн. л-ра, 1:31].

VII. Свято є Купайло. Діти вирубуют із вирби купайло і вбирають його цвітами, вишнями, грушками, яблуками, сливками, як у кого, плитут китайки і чипляють, і співають:

– Ой долин, долин, ше й долиною. Загубив хустинку під бузиною. Хто ж загубив? Той Коля п'яний. Вітчини, Маруся, то твій коханий.

– Ой ни вітчиню – неньки боюся.

– Я твої нененьці низько склонюся.

– Ой хоць кланяйся, хоць ни кланяйся, я твоя не буду, не сподівайся.

І потом хлопці приходять, ізломлюють купайло і кидають на гоїрки, щоб були гоїрки (Одеська область, Балтський район, с. Ухожани) [осн. л-ра, 17:73].

VIII. Мій дід, він зацікавився чумачкою трохи, їздили, у Крим. Батько мій не їздив, їздили дядьки старші, його сини два. Ну й розказували, що коли вони там були в Криму, зайшли у магазин і бачуть, що такі дами вибирають шовк дорогий. На платя там чи що. Вони взяли набрали того шовку порізали на онучі (Черкаська область, Корсунь-Шевченківський район, с. Стеблів) [осн. л-ра, 5:413].

IX. У понеділок нільзя починати нові діла. Добре в цей день продолжати діла. У понеділок, єслі почав роботу, то щоб ти її закончив. Понеділок зв'язаний з вівторком. Це два мужських дня. Вівторок – червивий день, не можна нічого садить. Треба квасити капусту, бо це кислий день. У середу день, коли Ісуса Христа предали, не можна мазати, ліпити, клеїти обої. В суботу садити не можна: посадка погана (Харківська область, Дергачівський район, с. Гаврилівка).

X. Було я молодий, дощ, погода погана, приїхав увечері іс поля. Батько заставля висти коні на ніч. Хочби яка то погода ни була. І ведеш, і ведеш, приведеш туди на поле. Пирикинеш той сірячок поганенький, і лежиш, розутий, босий. Комарі суть. А треба, треба батька слухать. Бо як ни будеш слухать, то батько й одлупе (Полтавська область, Лохвицький район, с. Харківці) [осн. л-ра, 5:434].

XI. Пішов я у бір косити сіна. Я собі покосився день, а тоді через день вигромаддю. Взяв косу. Кісся там заховав, а косу взяв додому, коса дуже гарна, щоб хто не вкрав, найде хто, коса дуже гарна. Це було діло в вівторок, а в середу

я, піду я. Кажу жінці: „Зготов міні подзавтрикать, я піду”. Виклепав косу свою, вона вузенька, поснідав, на руку ботинки повісив, на плече сумочку з хлібом, косу під плече, нісок під плече назад, а п’ятка вперед, паличку й пішов. Доходю до бору (Харківська область, Зміївський район, с. Скрипаї) [осн. л-ра, 5:471].

ХІІ. Відьма завжди важко помирає. Вона часто пробиває стелю, щоб її дух вилетів у ту дирку. Вона обов’язательно должна передати свої знання. Але може передати токо старшій або младшій дитині. Самогубців не ховають за церковними ритуалами. Його душа завжди ходить по землі. Їх ховають або в кутку кладбища, або вобще туди не пускають ховати, бо, кажуть, дощі йти не будуть. Нехрещених дітей ховають у рові або скраю кладовища (Харківська область, Дергачівський район, с. Гаврилівка).

Діалектні групи і говори української мови

Під діалектною групою (наріччям) розуміють найбільшу одиницю говіркового членування мовного простору. Наріччя є одним із різновидів загальнонародної мови, її відгалуженням, що поширене на певній території і складається з однотипних у мовному плані говорів (менших територіально-мовленнєвих одиниць).

Рядом визначальних рис діалекти української мови об'єднуються в три діалектні групи, або ж наріччя: північне (поліське), південно-східне та південно-західне. До складу північного наріччя входять такі діалекти: східнополіський, середньополіський, західнополіський, надбузько-поліський. До південно-східного – середньнадніпрянський, слобожанський, степовий діалекти. Найбільша територіально-мовленнєва розчленованість властива південно-західному наріччю, у складі якого виділяють лемківський, надсянський, закарпатський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський діалекти.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які основні діалектні групи виділяються в українській говірній мові? Визначте межі їх поширення.
2. Для якої діалектної групи (наріччя) української мови властива найбільша діалектна однорідність?
3. Для яких діалектних груп (наріч) української мови властива найбільша діалектна розчленованість?
4. Подайте загальну характеристику південно-східної діалектної групи, визначивши межі її поширення.
5. Найзагальніше схарактеризуйте північну (поліську) діалектну групу, визначивши межі її поширення.
6. Подайте загальну характеристику південно-західної діалектної групи, визначивши межі її поширення.

Південно-східне наріччя

Південно-східне – одне з трьох наріч української діалектної мови, що охоплює говори південних районів Київської та Сумської областей, усієї території Харківської, Луганської, Донецької, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Кіровоградської, Черкаської, Миколаївської та Одеської областей (окрім окремих районів чотирьох останніх, говірки яких належать до південно-західного наріччя). Поширене воно також у Криму, в суміжних районах Белгородської, Воронежської, Курської та Ростовської областей Росії.

Говірки південно-східного типу функціонують і серед українських переселенців на Кубані, у Краснодарському та Ставропольському краях, на Поволжі, Далекому Сході, в Сибіру, Казахстані, на півночі Киргизстану. Північна межа південно-східного наріччя проходить умовною лінією: Коростишів – південніше Києва – Прилуки – Конотоп – і далі річкою Сеймом до російської мовної території; на заході – умовною лінією Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв. На півночі південно-східні діалекти межують із поліськими, зокрема лівобережнополіською групою говірок, на заході – з волинсько-подільською групою говорів південно-західних діалектів, а на сході – з говірками російської мови.

Південно-східне наріччя об'єднує три діалекти: середньонаддніпрянський, слобожанський та степовий, з яких лише перший належить до говорів давньої формації, а два інші – пізнішого утворення.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які діалекти виділяються серед південно-східних говорів?
2. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки південно-східного наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
3. Перерахуйте, ілюструючи відповідними прикладами, найважливіші морфологічні ознаки південно-східних діалектів.
4. Охарактеризуйте, навівши відповідні приклади, найважливіші синтаксичні ознаки південно-східного наріччя.

5. Користуючись картою українських говорів, визначте ареал середньонадніпрянських говірок.

6. Подайте, визначивши найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки, загальну характеристику середньонадніпрянських говірок. Чому ознаки середньонадніпрянських говірок здебільшого збігаються з ознаками літературної мови?

7. Користуючись картою українських говорів, визначте ареал слобожанських говірок.

8. Подайте, визначивши найхарактерніші фонетичні й морфологічні риси, загальну характеристику слобожанських говірок.

9. Користуючись картою українських говорів, визначте ареал степових говірок.

10. Подайте, визначивши найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки, загальну характеристику степових говірок.

Вправи і завдання

Завдання 1. Із наведених нижче текстів доберіть явища, що характеризують південно-східні діалекти, і покоментуйте їх, залучаючи знання з історії мови.

I.

Про косовицю

Косіли ше кóсами / от / бáт'ко м'їй косіў косóйу // кóсами / оцúми // кóс'ат' / грибимó // валкú складáймо // а потóm жи ж гáрби булú ш так'ї // ну / йак і зáраз / там онó ў колхóз'ї / гарбúч'ку / накладáйе / привóзе додóму // привезé дудóму // на току рoстилúли // оцúм жи ш коткóм / чи то ў кóго циминтóвиї / а ў кóго кáм'ін:иї / запр'агáйуц'а кóн'ї / молóтимо / попервáх / дáжи ше пóмн'у в'їйалок нé булó / на в'їтер в'їйали // намолотúли кúч'ку / от в'їтер йес'ц' / на в'їтер пов'їйали у простóму млин'ї молóли // булú ў нас три в'їтр'акú ў сил'ї і н'їмц'ї попалúли // а то одвизé бáт'ко на те / на в'їтр'ак / змéле / і йїмó // паров'їх мéлниц' ми ни дúже посищ'áли / бо ми б'їд'н'ї булú / так нам ни до паров'їх булó / тод'ї ї паров'їх ни булó мéл'ниц' так дúже //

(Донецька область, Володарський район, с. Бойове) [осн. л-ра, 5:504–506].

II. Кáжyт' / ў нáшoмy л'іс'і л'ісoвúк жівé / старúї ўже / а пришлó це ш'ч'е
з даўнінú / в'іра ў л'ісoвúх дúх'іў // ў даўнінú с'в'áто такé ў нас прáзнували /
Зелéна нед'іл'а // у це с'в'áто д'ітéї у л'іс не пускáли / бойáлис' / ш'ч'о мáўкa ч'і
л'ісoвúк у л'іс с'в'ії зат'áгнут' // та ї ўзрóс'л'і побóйувалис' захóдити далéко // зáраз
ўже н'іхтó за це не дúма / алé в'іра ў дúх'іў остáлас' //

(Луганська область, Старобільський район, с. Половинкине) [додат. л-ра, 18:74–75].

III. В'ід'ма мóже наўрóчити з'і злóс'т'і на кóгoc' // закóпуйут' йáїц'а в oгopóд /
п'ідсипáйут' с'іл' п'ід порóг / вилівáйут' вóду / осóбен'о на прáзникú // кáжyт' /
йакшчó ўступíти ў такú вóду / то нападáйе корóста абó л'удíну висипáйе на лиц'і /
т'іл'і // шoб в'ід'ми не наўрóчили / трéба на ворóта ч'іпл'áт' клéчен':а з осúки //

(Харківська область, Дергачівський район, с. Гаврилівка).

IV. Жилú у сел'і соб'і чoлoв'úк і ж'інкa і буў у них собáкa С'іркó // ўз'алú вонú
йогó шче малéнким і так в'ін у йіх прожúў аж до стáрос'т'і // ў хаз'айін'іў С'іркá
народúлас'а дитúна / йакóйі вонú ждáли б'іл'ше триц'атú рóк'іў // С'іркó стаў
зам'ічáт' / шчо йогó хаз'айінú не так дóбрé стáли в'ідносиц':а до н'óго / йак
ран'іше / чи мóже тогó / шчо в'ін такúї старúї ужé стаў / чи хто зна чогó // oднóго
рáзу хаз'áїкa гóне та й гóне йогó з дóму / идú та идú / ти нам тепér не нúжнії /
гáўкайеш р'ідкo / а шчoб лúше годувáт' тебé / ўз'алá та ї прогнáла з дóму // идé соб'і
С'іркó та ї дúмайé / кудú под'ítис' / де сoвúйú гóловy старú прийутúт' //

(Полтавська область, Лохвицький район, с. Піски) [додат. л-ра, 2:485].

Завдання 2. Переробіть подані слова відповідно до мовленнєвих особливостей говірок південно-східного типу. Прокоментуйте отримані форми.

Знає, питає, ходить, просить, грушею, кашею, кручу, дзвоник, саджу, кукурудза, волосся, зілля, на столі, землі, корів.

Поліське (північне) наріччя

Поліське – це одне з трьох наріч української діалектної мови, поширене в північній частині України. На півночі воно межує з перехідними українсько-білоруськими говірками Берестейщини і Пінщини, їх відділяє від південно-західного наріччя білоруської мови умовна лінія, яка проходить від лівобережжя р. Нарева до лівобережжя р. Горині. Північна межа поліського наріччя тягнеться від Горині на південний схід приблизно вздовж кордону України. На українському лівобережжі Дніпра вона маловиразна: проходить на крайній півночі Чернігівської області до Десни – приблизно вздовж кордону між Україною та Росією. Західна межа поліського наріччя тягнеться приблизно на 50 км від р. Західний Буг, де поширені надбузько-поліські (підляські) говірки. Південна межа визначається ізоглосними пасмами, які простягаються за умовною лінією: район Влодави (Польща) – Володимир-Волинський – на північ від Луцька – Рівне – на північ від Новограда-Волинського – Житомира – Києва – гирло Десни – р. Остер – р. Сейм. Говірки поліського типу поширені в Курській, Белгородській і Воронежській областях Росії.

Північне наріччя поділяється на чотири діалекти: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський), західнополіський (волинсько-поліський) і надбузько-поліський.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які діалекти виділяються серед поліського наріччя?
2. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки північного (поліського) наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
3. Перерахуйте, ілюструючи відповідними прикладами, найважливіші морфологічні ознаки північних діалектів.
4. Охарактеризуйте, навівши відповідні приклади, найважливіші синтаксичні ознаки поліських діалектів.

5. Подайте, ілюструючи відповідними прикладами, характеристику лівобережнополіських (східнополіських) говірок.

6. Схарактеризуйте, ілюструючи відповідними прикладами, правобережнополіські (середньополіські) говірки.

7. Подайте, ілюструючи відповідними прикладами, характеристику волинсько-поліських (західнополіських) говірок.

Вправи і завдання

Завдання 1. Із наведених нижче текстів доберіть явища, що характеризують північні (поліські) діалекти, і проаналізуйте їх, залучаючи історичні коментарі щодо представлених фактів говіркового мовлення.

I.

Як я ходила по гриби

Побáчила аж сас'ї^aедка пр'ін'еслáⁱ грибу́ⁱоў // дак йа за ка:шúⁱолку / да пашлáⁱ шукáт' грибу́ⁱоў // да набрáла ка:шúⁱолку / да ішлá да напáла ішчé бúⁱол'еї дак йа і спа:дн'іцу скíнула і спа:дн'іцу набрáла // а н'ев'эстка пришлá дадóму / да дúмає д'е ц'е майá св'акрúха / шо н'емá^a йейé дóма // а йа їдú / да грибу́ⁱоў прин'еслá / і ка:шúⁱолку / і спа:дн'іцу //

(Чернігівська область, Щорський район, с. Піщанка) [осн. л-ра, 5:144—145].

II.

Про втечу від фашистів

У нас н'їⁱемци багáто л'уд'еї испал'іл'і // у нас парт'ізáни бул'і / ми ў л'їⁱес'і ховáл'іса // с'н'їⁱег буў вел'іки / з сóсон пáдаў с'н'їⁱэг // нúⁱрч проїшлá / слáва бóгу / без бóйа // пéред д'н'ем н'емá бóйу // за шес'т' к'ілометроў зайéхал'і / с'ел'і на болóт'і / прогрéбл'і с'н'їⁱэг / огн'ú ж н'е мóжна клáст'і / заснúл'і н'е й'їⁱэўши // с'н'їⁱлосо мен'їⁱэ / шо д'їⁱэўка мойá кáже // уставаї / máмо / да їд'їⁱем додóму // урáнци дáл'еї пошл'і // затикáл'і д'їⁱэт'ам ротú платкóм / шоб н'е кр'ічáл'і // н'їⁱемци

ішлі по корч^ох // заховаліса ў дрем^учом л^і́с^і / там / д'е л^і́с дрема^йе // ун^із
в^і́с^тор н'е заход^іт / а он^і дон^і́го прикл^ін^іц^і:а і дрема^йе л^і́с // тут / каж^у / ми
б^удомо с'ед^і́с^т / тут вода йе / тут б^удом ж^іви / ёто ми до кол^і́ад приш^ілі / до
розд^ва / і шче д'в^і́е н'ед^і́с^т з с^іят / а на крешч^і́н^іе прих^ід^іт до нас чолов^і́к і
каже / шчо ўже на^іших л^і́уд^і́с^т / тих / шо ў с'ел^і́с^т бул^і / испал^і́лі йіх гна^ілі
дор^і́гойу на П^і́бич / там загна^ілі ў колг^і́спну ком^і́ру і спал^і́лі сто с'ем^і́д^і́с^т
душ // там за^іре па^іметн^і́к сто^іт //

(Житомирська область, Овруцький район, с. Селезівка) [осн. л-ра, 5:75].

III.

Про Іллю Муромця (казка)

Када^іс' бу^і Іл^і:а Мурав^іс^т / вай^іака так^і // в^у́н / б^удем ка^із^іт / сала^івіа па^ібед^іў //
ка^іла шл^і́аху йог^і бул^іо кубл^іо на чат^ірох д^і́р^івах // и хто й^і́с^т / в^у́н св^і́сне и
уб^іў св^і́стам // а Л^і:а Мурав^іс^т йог^і ўб^іў // бу^і к^і́н' // сала^ів^і св^і́сну^і // а к^і́н'
уп^іў на^ік^і́ленцах // а в^у́н йог^і схап^іў и^із гн^і́зда / пуд седл^іо / уз^і́ў и пай^і́с^т //
а то бул^іо йак св^і́сне / пал^і́пайуце ў гала^ів^і́с^т па^і́нкі // це ў гала^ів^і́с^т так^і́йе йе /
не в^і́нос^іт с^і́л^і́ного ш^і́му //

(Київська область, Чорнобильський район, с. Ладижичі) [осн. л-ра, 5:118].

IV.

Про ріпку (казка)

Посад^іў д^і́с^т р^і́пку // росл^іа / р^і́пка / росл^іа / ўже і посп^і́с^тла // по^і́д^у / ба^ібо /
б^уду т'агн^і́т' р^і́пку / при^іш^іў д^і́с^т / т'агн^і́е р^і́пку / т'агн^і́е / не в^і́т'аг / при^іш^іў до
ба^іби // ба^ібо / по^і́мож^і ми^і́н^і́ р^і́пку в^і́т'агн^і́т / бо йа сам не в^і́т'агн^і́т // пошл^іа ба^іба /
пома^іга^йе йом^і́ р^і́пку // т'агл^і / т'агл^і / не в^і́т'агли // ход^і́с^т / д^і́с^т / по^і́про^іс^тмо
ўн^і́чки / неха^і́ ўн^і́чка по^і́може // при^ішл^і / і ўн^і́чка по^і́мага^йе // т'агл^і / не в^і́т'агли

ту рíєпкy // ход'і^ум / бáбо / ше попрóсимо / шоб хтос' нам пом'ю^г // приїшлú до
собáчки // шоб собáчка помоглá // собáчка помагáйе // не вит'аглú^у той'є рíєпки /
потóм ішчé і м'íшка помагáла т'агтú / не вút'агли / м'íшка малén'ка // до вонá йак
хватула / зразу вút'агли^у ту рíєпкy // вонá не так / бо йа й'є не знáйу напáмет' // йа
колúс' прочитáла //

(Київська область, Поліський район, с. Поліське) [осн. л-ра, 5:122].

V.

Як я вчилася в школі

Ў школу хадúло / це р'і^едко / ў нашум сил' і^е Бирéз'і це нас д'еўчáт хадúло
тúл'ки три / і то па аднóму гóду // а йа ўже три клáси кóнчила / і здалá екзáмин //
ну і так ми жилú // хаз'áйство ў нас булó / ку^он' / карóва / свúн'і / авéчки булú / і це
ўсе ми йіх пóрали / у карúчитках й'єсти давáли // і так па старúн'аму булó нáзвано
худóба // ў школ'і учúлис'а // д'іти хадúли у лáпт'ах / у свúт'анках / ў пóрваних /
брáли ў школу йіжу ал'еї у бутúлачках / а тад'і павичúн'увалис' уў ал'еї / адéжа
булá такá / йак у ганчар'у^оў // учител'á нас учúли харашé // па аднú^ї учúтил'ки
булó у клáс'і // а ў трéйт'ум клáс'і буў учúтил' / пú^оп хадúў / закóн бóжи
преподавáў // і так ми учúлис'а ў Бирéз'аўс'киї школ'і //

(Сумська область, Глухівський район, с. Береза) [осн. л-ра, 5:193].

Завдання 2. Переробіть подані слова відповідно до фонетичних особливостей поліського наріччя. Прокоментуйте отримані форми.

Сніг, кістки, камінь, молоко, лебідь, на воді, стіл, ячмінь, кисіль, кішка, вода, село, сплять, голубка, кожух, вечеря, десяток, десять.

Південно-західне наріччя

Південно-західне – одне з трьох наріч української діалектної мови. Охоплює говори на території південно-західних областей України, а також на суміжних землях Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі. Переселенські говірки південно-західного типу є також також в Югославії, Канаді, США.

На півночі південно-західні діалекти межують із північною діалектною групою української мови, на сході розмежування між південно-західними і південно-східними діалектами проходить приблизно через такі населені пункти з півночі на південь: Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв – Тирасполь – нижня течія Дністра, на заході – це межа з молдавською, румунською, угорською, словацькою, польською мовними територіями.

Південно-західне наріччя об'єднує в основному старожитні говори. Однак складною була історія людності південно-західного регіону України від доби Київської Русі до середини 20 століття. Насамперед наявність тривалих у часі адміністративних меж, розчленування території наріччя між різними державами, що супроводжувалося у певних зонах південно-західного наріччя відмінними інтенсивними впливами інших мов, зумовила значну територіально-мовленнєву диференціацію цього наріччя. У ньому виділяють три групи діалектів:

1) волинсько-подільську, що об'єднує волинський говір і подільський говір, що побутують на території історичних Волині і Поділля;

2) галицько-буковинську, що об'єднує наддністрянський говір, покутсько-буковинський говір (надпрутський), гуцульський говір (східнокарпатський), надсянський говір, що поширені на територіях історичних Галичини і Буковини;

3) карпатську, що об'єднує бойківський говір (північнокарпатський, або північнопідкарпатський), закарпатський говір (середньозакарпатський, підкарпатський, південнокарпатський), лемківський говір (західнокарпатський).

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які групи говорів виділяються серед південно-західних діалектів?
2. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки південно-західного наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
3. Подайте, навівши відповідні приклади, характеристику найважливіших морфологічних явищ південно-західних діалектів.
4. Охарактеризуйте, з відповідними ілюстраціями, найважливіші синтаксичні ознаки південно-західного наріччя.

5. Подайте, ілюструючи відповідними прикладами, характеристику волинсько-подільських говорів.

6. Схарактеризуйте, ілюструючи відповідними прикладами, галицько-буковинські говори.

7. Подайте, ілюструючи відповідними прикладами, характеристику карпатських говорів.

Вправи і завдання

Завдання 1. Із наведених нижче текстів доберіть явища, що характеризують південно-західні діалекти, і коментуйте їх, залучаючи знання з історії мови.

I.

Про одруження

Булó м'ин'і штíри рóки с пулув'íнуу // пумéрла муйá мáма // устáлас'а йа і мéнш'ї брaт / ни булó йумú рóку // от пубулó р'ік і бáт'ко ужиніўс'а на дрúгу мáт'ір / на мáчуху // та мáти булá дл'а нас хорóша // пужíли ми дв'інáц'іт' рóк'іў / ми устáлис'а з мáмуу // пужилú р'ік і йа пудружíлас' с хлóпцим / Михáлком // ну / мáти муйá і йогó дúжи минé ни хут'íла // ну / і в'ін хóди ду мéни пйат' рóк'іў с пулув'íнуу // пóт'ім мáти сказáла / в'ін хóчи // пуйíхаў в'ін на ц'ілинú // прийíхаў / згур'íла їму хáта // в'ін знóву хáту пустáвиў і на р'íздвó прихóдит вéчир'і // зберáїс'а / кáжи / п'ідém ду мéни // ту йак п'ідém / ту ж мáма минé ни хóчи // шо там / кáжи / ни хóчи / ти / кáжи / їди / бу ж в'іс'іл'а ту ж ў нас н'ійáкуго ўже ни бúди за те / шо ми кáжи / ну / йак / ужé / в'іс'іл'а ни бúди / мáти ни хóчи // їдем / бирú йа їду // йа прихóжу // прихóдим п'іт хáту // мáти вихóдит с хáти // н'е / дúмайу мóжи мáти нив'їди / н'е / вихóдит / вíшла с хл'ібом / с с'іл'йу / привитáла // зайшлá нив'істка ду хáти // ду тóгу йа трасúс'а / шу стрáшно //

(Хмельницька область, Красилівський район, с. Чернелівка) [осн. л-ра, 5: 368–369].

II.

Заручини

Почина́йец'а все так // хлóпец' ^и йакóго ў нас звут ходакóм / берé с собóйу йакóгос' чолов'іка за стáросту і їде з ним до д'іўчини / звéц'а ў нас ходáчкоу // це

назива́йец'а іду́т старосту́ // ко́лу прі́йдут до ха́ти / ста́роста пов'і́домл'а́йе бат'к'і́ў
д'і́ўчини про ці́лі йі́х прихо́ду // по́тім при зго́ді бат'к'і́ў в'і́д:а́ти сво́ю до́чку
ма́ти берé в'ід ма́йбу́т'н'ого з'а́т'а хл'і́б / йако́го то́ї прин'і́с / а д'і́ўчина пода́йе йому́
хусті́ну // а ста́роста тимча́сом ста́вит' на ст'і́л пл'а́шку гор'і́лки // роспива́ють ц'у
гор'і́лку / росхо́д'а́ц'а // в'ідбу́лис'а так зару́чини // п'і́сл'а ц'о́го стр'і́чайу́ц'а бат'к'у́
молоді́х / домоўл'а́йу́ц'а про вес'і́л':а / йі́зд'ат на огл'а́дини / ве́дуть розмо́ву про
прі́дане //

(Одеська область, Любашівський район, с. Кричиновка) [осн. л-ра, 17:46].

III.

Стара школа

Йа́ йак хо́деў до шко́ли / то бу́ло два ўчи́тил'і́ // оту́т дерéктор жи́ў так'у́ /
ў шко́лі / у ці́ стар'і́ // ну і в'ін уче́ў зна́ч'ит до пу́лудни і по́полудн'у // ну хо́дили
до шко́ли д'і́ти / зна́ч'ит / наса́мпéрит прихóде́ла / п'і́тчас нау́к'і́ / зна́ч'ит / ус'і́
д'і́ти зд'і́ймаў на но́ги // ўс'о ўстава́ло / і одна́ дeт'у́на провóде́ла оч'ина́ш /
говóрели // зговóр'і́ оч'ина́ш потóму зач'ина́йиси нау́ка // к'інч'у́ци нау́ка / в'і́хóде
ўже / знач'у́т по нау́ці́ / зноў оч'ина́ш говóр'і́ // і в'ін на́казу́йе тоде́ / шо і́д'іт
дорóгоў д'і́ти / аб'у́ ви ко́го зд'убали́ / абé ви ка́зали́ / зна́ч'ит / сла́ва йс'усу хресту́ //
ну так / і д'і́ти робéли / а потóму до то́го шч'е́ прихóдеў кс'онц на рел'і́г'і́ю два
ра́зи на т'у́жд'ін' / прихóдеў у в'і́ўтóрок і субóта // оцéо / ну аш потóму / знач'é́т на
дру́г'ім при́шла ўчи́тил'ка до по́мочи / ну і хо́дили по с'ім рóк'і́ў до шко́ли //

(Івано-Франківська область, Снятинський район, с. Підвисоке) [осн. л-ра, 5:321].

IV.

Про рослинний і тваринний світ

Насампер'їт у майу рустут' майув'ї грибу́ // то йїх субирайут і йїх йїд'ат // пиз'н'їши а пиз'н'їши ўже йак ўже мине маї зноў ростут гўби / так'ї чїрвонї / лесїц'ї ростут' / ну і ўже пиз'н'їши ну т'ї йагоди чїрвонї / ми називайим поз'омк'ї так постарому // но і потїм чорнї йагоди ростут' / но і чїрвонї гўби ростут' так'ї бак'е́ ростут' називайут' кузак'е́ / купак'е́ ростут' // ну тутка ўже типер гопен'к'ї гостинї / б'їл'ак'е́ і мухойїри рїжн'ї так'ї негоднї гўби ростут' / шо йїх нигодно йїсти / низдалї // ў нашуму л'їс'ї йе гад'ук'ї / вож'ї / падал'ник'ї / йашч'їрк'ї // так'ї йе / но і б'їл'ши так'їх нїма ўже б'їл'ши // а воўк'е́ / лїси / дїк'ї / алї ўже мало бувайут' барсук'ї / кóзи // но зайац'ї / гїво жураўлї / качк'ї дїк'ї / голубї дїк'ї ў нашуму ше л'їс'ї йе // но а б'їл'ши шо / йаструбї //

(Львівська область, Радехівський район, с. Радванці) [осн. л-ра, 5: 214].

V.

Про чарівницю

Ходїли на веч'урнїц'ї смї ўс'ї д'їучата // но пр'алисмї пов'їсмо і потô=му їшлисмї дому́ і вїдїмї на плô=т'ї стоїт одна босоркан'а ў б'їлум ўбрата / ў пўночи / а йакс'а убрала ўна ў пўноч'ї / і она посперид нас // і мы їдеми гет дому́ / нав'їт' з веч'урнїц' // і колї прїїдїме з веч'урнїц' дому́ / і она шмїхне ў двї=r'ї / у нас / ў двї=r'ї кóго / до кóго маїе д'їло / знаїете́ / а до кóго немаїе н'ет // і потїм заїде / йе ў мене корова ў хлїв'ї / і потїм заїде ў хлїў // і корô=ву воз'ме за тотó і не даст молоко́ корова аш і два три дн'ї і не даст молока́ мен'ї // лиш корова рїно рїчи рїчи / корова рїно // і тут вїмн'а пô=ўне / опїхле і дїїкы такó стоїат // а чорт ту босоркан'ї вїдїт // і пїїду йа до попá і принесу ўт'ы водї с'акóїї і побрїскаїу корóву пос'ачу і дам корóв'ї такé с'ашчене поїїсти / і молоко́ даст корóва / на дрўгїй ден' йа ўже молоко́ маїу //

(Закарпатська область, Хустський район, с. Данилове) [осн. л-ра, 5:300].

Завдання 2. Визначте, зразками яких діалектів є наведені нижче уривки говіркових текстів. Для цього доберіть із них характерні діалектні явища і проаналізуйте їх.

I.

Назви рідні

Йа роскаж^у / йак у нас назива^йєца родн^а // чолов^уко^у б^ат'ко св^екор і свекр^уха / брат д^ев'ер / сестр^а с чолов^ука зов^ица // сестр^у муй^е чолов^ук це свой^ак / а мог^о бр^ата ж^у р^онка брат^уха // а йакш^о у м^ого чолов^ука брат й^е / це йатр^оўк'і м'і б^удемо // йак у бр^ата й^ест' д^іти неб^ож / неб^ога / дочк^а // у чолов^укового д^ад'ка й^е син / братк^о і сестр^ухна // д^ітам мой^ім чолов^уко^у брат д^ад'ко і д^адна // д^адна то це брат^уха / чи то м^ого бр^ата / чи то чолов^укова // ўс'о ра^уно д^адна // а йак йог^о сестр^а аб^о мой^а / це т^уртка // чуж^у ж^інку стр^інеш на ўлиц^и це д^адна б^уде // брат р^удни / а братк^о двойур^удни // сестр^а то р^удна / а сестр^ухна це двойур^удна //

II.

Як колись одягалися

Бул^о так^е йак сук^онка / но вон^у бул^у р^обл'ан'і на вирст^ат'і так'ім / то снув^али нитк^ами / а проробл^али в^оўно^у / чирво^но^уй^у і ч^ор^но^уй^у / так^іми паск^ами // то йа зн^ай^у ше йак м^али // то йа й^ій^і ни нос^іла / но йа зн^ай^у жи бул^у так'і / о / на з^іму м^али так'і каб^ати / звич^ай^н'і во так йак тип^ерка / чи ч^ор^н'і чи йак'і / зашпил'алис'а т^ій ўс'о // а мушч^іни то мушч^іни так^ош / йа ўже т^ого ни помн'ат^ай^у но вогор^іли так^ош / так'і м^али в^оўн'ан'і / хол^ошн'і назив^али й^іх / о / тот^о йа ше помн'ат^ай^у йак ход^іли ў них // та йак м'і чолов'ік / то в'ін ўже ни ход^іў ў них / но йа ше помн'ат^ай^у // йак бул^а мал^ен'ка / то ше ход^іли // шапк^і м^али / капил'ух^и м^али сол^омл'ан'і // сол^омл'ан'і капил'ух^и так'і плел^і // мушч^іни плел^і вот // йак й^е

солóма пшенúчна // то вибирáли так'í стр'íлки грúб'í / í то плелú самú // такúми зупчиками випл'ítали í так ходúли //

III. Рáн'ше нáв'ít' сов'ítувалис'а / колú хáту хот'íли збудувáт' // зáраз / де м'íсце кúпиш / там í будúї // т'íлки не стрóйат' там / де ўс'áк'í неблагополúчн'í жилú / де д'íти помирáли / чи там с'ímйá сварлúва жилá // дóбре йакшчó хáта на горбкú / а то ў хáт'í плéсен' бúде та сúр'ис'т' // рáн'ше ў понед'íлок не почíнали стрóйíти / старáлис'а / шоб стрóйíти не ў високóснй р'ík / бо в'ín нешчаслúвй // пéред новос'íl':ам ў д'ím котá пускáйут' // рáн'ше там йогó до рáнку залишáли // об'ízáт'íлно íкóнку занóс'ат' / трéба шчоб бáт'ушка осв'атúў хáту // шче кáжут' м'éлк'í грóш'í чéрез пор'íg кúдали // пót'ím гóс'т'í з подарúнками прихóд'ат' //

IV.

Як циган перехитрив попа

Ишó'ў пўп на вадáску / упáў йомú клебáниц з головы= // цíган приступúс'а í зн'áў клебáн / дúмат соб'í / от бúде зáроботок уд попá // принў=с попóви клебáн // пўп гóвóрит цíганови грацúе // цíган спрáш'íвайес'а попá што то за слóво грацúе // кáе то бúльше стóйíмости мáйе йак йен:á пйáтка // цíган дúмайе соб'í ойóї так дóбре / пйáтка пус'т' будé пйáтка // цíган / помáло ўженúс'а цíган // поженúлис'а / йе ў цíгана / породúлас'а д'ítúна // гóвóрит цíган / принў=с крестúти д'ítúну до попá // í згадáўс'а за отú пйáтку / гóвóрит пан привилún:í // пйáтка с'а платúла попóви за крестúну д'ítúны // цíган кáже туї мáйети // покрестúў пўп д'ítúну / гóвóрит цíган грацúе // гóвóрит до попá пйáтку соб'í залиш'ít / а дис'áтку дáйти обрáтно про то што мин'í í трéба на крестúну ишú остáн:ойе // í так кóнчили свóйе д'íло //

V. Йакшчó д'éвyшка вихóдит' зám'íж / а ў нéйí нeмá бáт'кa / тo нa йíйí плáт':a ч'íпл'áли двa зелéних цв'íткá / а жeнúх пóт'ím забíрaў óдúн сoб'í нa кoст'úм // йакшчó ў д'éвyшки бyлú обúдвa бaт'кú / тo ч'íпл'áли двa крáсных цв'íткá / í жeнúх йíх нe забíрaў // д'éвyшку пéред свáд'бoйy забíрaли y хáту жeнúхá / шoб прoв'íрити йíйí чéс'н'íс'т' // йакшчó д'éвyшка чéсна / тo нa крúшу хáтí вив'íшувaли крáснйí флaг // а пóт'ím жeнúх прíхóдíў í зривáў йoгó // пoчíнáлaс' гúл'aнкa // ў вeс'íл'н'íйí прoцéс'íйí бyлú свáхa / бoйáрíн í св'ítúлкa об'áзáт'eл'нíмí гóст'aмí // св'ítúлкa дoлжнá нeстú м'íч / бyкéт з нeжívúх ц'в'ít'íў // тoд'í цe бyлú пaпeрóв'í // ў цéнтр'í ц'óгo бyкéтa дóлжeн бyт' вúструганйí з дeрeвúнí мeч // н'eв'éстa забíрaйe цeй бyкéт í дeржe йoгó y сéбe цéлйí гoд //

VI.

Про своє життя

Бyлá йa y бáт'кa / бyлó м'íн'í дéўйaт' рóк'íў нí пyскáли ў шкóлу / кáжyт' / шкóлa йíстí тaб'í нí дaс'т' / а нa стeп гaнú / кóн'í пoгaн'áт' / чítúрнaц'aтí гoд бáт'кo ўмeр / йa oстáлaс'a / дв'í сíстрú í мáтí / мáтí ўмeрлa / мí oстáлíс'a / зám'íж йa вúшлa // нy / шo вúшлa зám'íж / дéўйaт' м'íс'aц'íў пoжílá з хaз'áйíнoм шчítáй / а тaд'í ў пaрт'ízáнí в'ín п'íшóў // нy / í с пaрт'ízáн нí вíрнúўс' нy / йa дo двáцít' пйáтoгo гóду / йa ў с'ímнáц'aтoм гaдú вúшлa // дo / ск'íкí йa гoд бyлá ўдaвóй? дéўйaт' гoд йa жílá тaм / бyлá y свíкр'íў / йíх трíнáцaт' дyш с'ímйí бyлó // йa ў йíх жílá / а тaд'í вúшлa зám'íж зa дpyгóгo í пoжílá oтó íз двáцít' шíстóгo гóду / дo двáцít' шíстóгo гóду вúшлa зám'íж / нaжílá трóйe д'ítok / нy / í тíпeр жí шó / жílá / жílá / д'íўчáт зám'íж пoдaвáлa / oстáлaс' сaмá // oднá дóчíчкa ўмeрлa / а дв'í йe ў мéнí í тíпeр сaмá жívú //

VII.

Досвітки. Сватання

На д'осв'ітки ходіли / посередині стаўлаўт' лампу / с'ідаўт' кругом шійут' / д'іўчата / хлопці поприход'ат' та гулаўт' тамічки / тоді росход'ац'а там чи по домах вонó чи йак / а зам'іж / значит' / ужé знайіте гулаўт' ход'ат' же / познакомл'ац'а / тоді / значит' / зам'іж ід'ут' // (а йак сваталис'?) сватали / до бат'ка ш прійдут' питаўт' же / шо вонá скáже / і сватаўт' / тоді зам'іж іде // ц'в'ітók над'іваўт' / л'энти ч'іпл'аўт' / тоді мўзика граіе / гулаўт' / сп'іваўт' / отó вам і тої / молодў ўд'івали / над'івали ц'в'ітók / хватў над'івали // уд'івали харашó // так йак і тепер ўд'іваўт' / так і тоді ўд'івали //

VIII. Ус'і с'імйі постраждáли в'ід голодоўки // вимірали с'імйами / йіли лободў / л'удей // у с'імйі померáў бат'ко / йогó закопували / а нóч:у розкопували / варіли і йіли // а л'ўди пом'ітили / шо с'імйá пўхла / а це нормáлна // посл'іділи за нуми і узнали / шо вонó бат'ка йід'ат' // у стўпу із дэрева насипáли / шо ўс'т' / пуст'і качанў з кукурўзи / малў варену картошку / сухэ лўс'т'а / тоўклў / прос'івали / йак мукў // пеклў на плит'і лáдики / абó танц'ўрики // і це булá йіжа на ц'ілії ден' // наливаўт' водў / розвед'ут' йак'ус' мукўчку та вар'ат' бул'йон // з картошки зр'ізáли кожурў / а пót'ім саділи ц'у кожурў ў зэмл'у / сторожўли / шоб сус'іди не вікопали / бо л'ўди булў дўже зл'і // голодоўка ў сóрок с'óмому булá мэнша // йіли одўн раз на ден' // миш булó / аж не мóжна / скр'із' лáзили // л'ўди йіздили ў інш'і м'істá област'і / шоб пом'ін'áти шос' на пшонó // йа од'іла войён:у хвóрму / шоб менé не заімáли / і пойіхала у Сумс'кў област' // там вўм'ін'ала одўн к'ілогрám пшонá і привезла ў пáзус'і / шоб не ўкрали //

IX. Мин'і же зноў порók / де ўз'аўс'а т'іх бр'ушнўї // син / ш'існац':атй год йомў // помэрли ўс'і / ужé велўкими // однá дочкá заможем // а ў тих / булó / жив'ітók заболўт' / сón'ашниц'і схвát'ат' / жив'ітók / і ўсе // а йак остáн':йї син

умёр / ба́т'ко і ка́же / од чо́го ж м'ї́ син умёр? // повизлу́ ǔ л'їкпунт / ві́кликали
до́тора // оді́н син на служб'і умёр // буркул'о́з позвонóчника напáǔ / застуді́ўс'а //
його́ на т'о́плі вóди посла́ли л'ї́цц':а // год му́чиўс'а // роз'їгр'ї́ўс'а / п'ї́де / а так не
те / неблагополóчне шос' // ба́т'ко пої́хаǔ у Москвú до н'óго // ка́же од:авáли
сúна / а йа ни ўз'аǔ // йа і пом'ї́шáлас' трóшки тоді́ // мо́же / цим і ста́ла
забува́ц':а // йак приї́шла к пáмйати / то ми́н'ї́ уже́ розка́зували // у Староб'ї́л'с'ке
возі́ли л'ї́чїти / ба́ба ǔ Слоб'ї́ц':ї бу́ла / вона́ і ка́же / це Дáшка помрачї́лас'
ж:урбу́ // ба́ба моле́бн'ї зна́ла служї́ти / траву́ ми́н'ї ва́рила //

Завдання 3. Переробіть подані слова відповідно до мовленнєвих особливостей південно-західного наріччя. Прокоментуйте отримані форми.

Життя, криниця, гарний, душею, долонею, рукою, на кінці, клоччя, солі, осені, гостей, ходять, ходитимуть, просився.

Завдання 4. Схарактеризуйте форми минулого і давноминулого (передминулого) часу різних українських діалектів.

1) Просі́ў, мерз, ме́рзнуў, ме́рзнула, бу́ў написа́ў, бу́ла зроби́ла, бу́ло пригр'ї́ло (середньочеркаські говірки);

2) ході́ў, бу́ло пригр'ї́ло, бу́лі далі́, бу́ла зроби́ла (слобожанські говірки);

3) ша́рпнуў, крі́кнуў, замкну́ў, змоло́ў бу́ў, зроби́ли бу́лі (поліські говори);

4) ході́ў, ході́ла, спита́ў бу́ў, забу́ла бу́ла (волинсько-подільські говори);

5) носі́ў-їем, робі́ў-їім, ході́вем, ході́вим, робі́вим, робі́лам (1-а ос. одн.);
робі́ў-їес', робі́ў-їес, робі́ў-їіс', ході́ў-їіс, робі́ў-їіс, ході́вес', ході́ вис',
ході́віс', ході́вес, ході́вис, ході́віс, носі́лас' (2-а ос. одн.); ході́лис'мо,
ході́лис'ме, робі́лис'ме, ході́лис'ми (1-а ос. мн.); ході́лис'те, бу́ліс'те (2-а ос.
мн.); робі́ли бу́лі, бу́лі му́с'їли, носі́ли (3-я ос. мн.) (галицько-буковинські і
карпатські говори);

б) ході́лам, ході́вес', ході́лас', об'ї́далис'мо, йї́халис'мо, бу́л'ї́хмо (волинсько-
поліські, підляські говірки);

7) писáў-йем буў, писáлам булá, булám писáла, писáлас' булá (наддністрянські говірки);

8) мы купіли бы=ли, найшлú бы=ли, найшлúс'ме бы=ли (південнокарпатські говірки).

Контрольні завдання

Завдання 1. Затранскрибувати подані нижче тексти, переробивши їх відповідно до найзагальніших і найвиразніших фонетичних, морфологічних та інших особливостей поліського наріччя.

I. Кінь завинив перед Господом своєю ненажерливістю. Коли всі звірі прийшли, щоб уклонитися новонародженому Спасителю, він почав смикати і їсти сіно, на якому лежало Боже дитя. Через те і приречений Богом на вічну ненажерливість. Разом із кіньми в стайні завжди залишали цапа, щоб на ньому верхи їздив домовик, а чи не на самому ж порозі прибивали підкову чи цвях, як оберіг від злодіїв, щоб ті не викрали коня.

II. Раніше картоплю в нас вирощували. Орали кіньми, звичайно. Урожай був дуже слабким. Тепер обробляємо землю машинами. З осені возимо навоз на картоплю. Навесні розвозимо його кіньми, а потім розкидаємо й орють трактори. Трактори орють. Жінок там немає, самі трактористи. Виорють, звичайно, площу там десять чи двадцять гектарів і садять картоплю.

III. Що я можу сказати? Можу сказати таке. Я тут народилася в цьому селі, маленькою бігала тут. Тепер сюди вийшла заміж. Знаю я таке місце, де в нас було озеро. В нас жив такий пан, панна якого йшла та заблукала. І вона сказала: «Хай цей ліс потоне в озері». Тепер у нас на цьому місці озеро стало, й тепер у ньому багато пеньків. Ще старі люди знаходили їх і говорили, що тут був колись ліс, а тепер озеро. Купаємося в ньому, рибу ловимо.

Завдання 2. Затранскрибувати подані нижче тексти, переробивши їх відповідно до найзагальніших і найвиразніших фонетичних, морфологічних та інших особливостей південно-західного наріччя.

I. По росі колись погоду передбачали. Раніше дівчата вірили, що якщо полежати у високій ранковій росяній траві, то можна очиститися від усього

поганого і стати красивою. Рясна роса на одному місці вказувала на залягання води на невеликій глибині. Тут можна було копати криницю. Косарям роса теж була необхідна – волога трава краще косилася.

II. Коли мені було чотирнадцять років, то пішов я учитися на коваля. Кузня була така мурована, ще землею накрита, звичайно, невелика. Ми там робили і вози, і борони, і теліжки. Плуг був залізний, підковували там якісь лемеші. Помаленьку, потрохи й вивчився на коваля.

III. Жив собі вовк, кіт і ведмідь. Раз вони йшли на полювання і зустріли зайця. Вовк хотів розірвати зайця, але він випросився. Вони прийняли його до своєї сім'ї. Потім їм зустрівся пес. Вони прийняли до себе і пса, бо він пообіцяв їх стерегти. Одного разу вони зібрали свою сім'ю. Ведмідь сказав, що треба купити корову і наробити на зиму масла. Звірі погодилися. Пішли до міста і купили корову. Пес її пас. Коли наробили масла, до них прийшла лисиця: «Прийміть і мене до своєї сім'ї». Вони погодилися, прийняли і лисицю.

Завдання 3. Затранскрибувати подані нижче тексти, переробивши їх відповідно до найзагальніших і найвиразніших фонетичних, морфологічних та інших особливостей слобожанського говору.

I. Пішли ми з дівчатами на річку. Один чоловік поставив сажок із рибою. Наловив риби, линків, повен сажок і заховав у кущі, в очерет. Ми ж це побачили. Я приходжу додому й кажу: «Петро ми бачили як хтось поставив сажок в очереті з рибою. В ньому линків повно». А він і каже: «Так ходіте вечором візьмемо човен, посідаємо та й заберемо ту рибу і принесемо додому». Так і зробили. Принесли ми цю рибу й думаємо, що нам із нею далі робити.

II. Я не хотіла йти заміж. А батьки казали: «Йди, в них садиба, десятина, двос коней, корова в них є, церква близько, шлях». І він приходив мене сватати осінню. Ну, я побачила, який він. Не захотіла. Він і пішов. А потім уже ще осінню, якби точніше сказати, перед Жовтневою революцією, щоб ви вже по цьому знали, приходили сватати. Теж відмовила. Дочекалися ми Різдва. Знову приходять із людьми два чоловіки та почали ж сватати мене. Ну хто його знає: йти чи не йти? Отак і пішла, просто за маминою порадою. Мама сказала, що йди, мовляв, батьки

в нього хороші. Батька, правда, в нього не було. В нього тільки матір. От моя мама й каже: «Садиба гарна, церква близько, йди заміж». І так я пішла.

III. Наше село тепер змінилося. Школа нова побудована. Клуб новий побудований. Дві великі крамниці тепер є. Шосейна дорога проходить, по ній вільно можна їздити. Будинки шифером перекриті, паркани в селі хороші. Я от вам розповім, як у мене день пройшов. Моєму синові, який ходить у восьмий клас, виповнилося п'ятнадцять років. Батько нічого не сказав ні мені, ні синові, поїхав і купив магнітофон. А раніше, як я ще ходила до школи, було йду до школи й плачу, бо в мене рвані черевики, а моєму батькові ні за що було й купити їх. Отак ми жили колись. А тепер все є. Були б тільки гроші, то й у шубі по селі можна ходити.

Завдання 4. У наведених словах схарактеризуйте діалектні відмінності вокалізму. Яким українським говіркам вони властиві?

Вада́, вази́т', вода, галава́, гаро́д, зо́лото, д'а́д'ко, ло́ўко, нага́, саб'і́е, солóма, таб'і́е, чаго́.

Завдання 5. Прокоментуйте діалектні відмінності консонантизму. Для українських говірок якого регіону вони є характерними?

В'іс'імна́йці, у штирна́йці, трі́йці, трына́йці, два́йц'ат'о́м, трі́йц'іт', три́йц'ат'о́м, на коло́йці, моло́йці.

Завдання 6. Поясніть форми орудного відмінка однини прикметників жіночого роду. До яких діалектних груп української мови вони належать?

До́броў газди́н'оў, жо́ўтом ды=н'о́м, зеле́ноў траво́ў, зеле́нойу траво́йу, з зеле́ної, з молодо́ї, з молодо́йу, сін'ойу, с'в'і́жойу, чо́рноў му́хоў.

Завдання 7. Прокоментуйте наведені нижче форми дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу в різних українських діалектах. Визначте, до яких говірок вони належать?

1) Несе́, мете́, шійе, несёт' (зрідка), хо́де, хо́дит', хо́дит, но́се, но́сит', зна́йе, зна, ду́має, ду́ма, слуха́є, слуха́, пита́є, пита́;

2) хо́дит', хо́де, ро́бит', ро́бе, кру́тит', кру́те, но́сит', но́се, зрідка: но́сет', хо́дет', ро́бет';

- 3) несé, зна́йе, зна, пита́, несéт', мо́жет', хóде, нóсе, робé;
- 4) мат (має), грíмат, обзíрат, нама́гат, мо́ле, ко́се, ходе; хóди, нóси, прóси.

Тестові завдання

1. На півночі поліські діалекти межують:

- а) з білоруською мовою;
- б) з російською мовою;
- в) з південно-західним наріччям.

2. Відповідно до етимологічного [ѣ] в наголошеній позиції у північному наріччі виступає:

- а) дифтонг [iɛ];
- б) голосний [e];
- в) дифтонги [yɔ], [yɪ], [yи], [yɛ].

3. У ненаголошеній позиції на місці етимологічного [o] в поліських діалектах у новозакритих маємо такий звуковий рефлекс:

- а) [i];
- б) [o];
- в) [a].

4. У якому з наріч майже зовсім немає «укання»?

- а) південно-східному;
- б) південно-західному;
- в) поліському.

5. У яких говорах зберігається давня фонема /ы/?

- а) галицько-буковинських;
- б) карпатських;
- в) волинсько-подільських.

6. У складі яких говорів виділяють надсянські говірки?

- а) південно-східних;
- б) поліських;
- в) південно-західних.

7. У яких діалектах відповідно до давнього [ѣ] в усіх позиціях виступає голосний [i]?

- а) північних і південно-західних;
- б) південно-східних;
- в) південно-східних і південно-західних.

8) Етимологічний [є] в наголошеній позиції реалізується у північному наріччі як звук:

- а) [e];
- б) [a];
- в) [o].

9. У яких говірках є системною вимова ненаголошеного [o] як [a]?

- а) лівобережнополіських;
- б) подільських;
- в) південноволинських.

10. У яких діалектах числівник *один* репрезентований формами *одѣн, ѿдѣн, ѿідѣн*?

- а) південно-східних;
- б) поліських;
- в) південно-західних.

11. У яких говірках спостерігається послідовний перехід кінцевого та середслівного [л] після голосних в [љ]?

- а) бойківських;
- б) лемківських;
- в) гуцульських.

12. У якому з наріч української мови можуть бути такі фонетичні діалектизми: *зійець, сѣрца, танцоват', у́лица, хлѡнца, хлѡпец*?

- а) південно-східному;
- б) поліському;
- в) південно-західному.

13. У яких діалектах дзвінкі приголосні перед глухими і в кінці слів, як правило, втрачають свою дзвінкість?

- а) поліських;
- б) південно-західних;
- в) південно-східних.

14. У якому говірковому ареалі ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] або [і] зазнає помірною «укання»?

- а) південно-східному;
- б) південно-західному;
- в) поліському.

15. У яких говірках спостерігається поява [й] після стверділого [р']?

- а) степових;
- б) середньонадніпрянських;
- в) наддністрянських.

16. Для яких діалектів характерними є числівникові форми типу *йедён, штіри*?

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) поліських.

17. У якому з наріч значного поширення набув іменниковий суфікс *-ухн(а)*?

- а) поліському;
- б) південно-східному;
- в) південно-західному.

18. Для яких діалектів характерними є іменникові утворення з суфіксом *-ишч(е)*?

- а) поліських;
- б) південно-західних;
- в) південно-східних.

19. У якому з наріч поширені іменники з суфіксальною морфемою *-ис'к(о)*?

- а) південно-західному;

- б) північному;
- в) південно-східному.

20. У яких діалектах зустрічаються такі відмінкові форми іменників, як *хлебѣй*, *хатѣй* і под.?

- а) поліських;
- б) південно-західних;
- в) південно-східних.

21. У говірках якого типу перехід м'яких [т'], [д'] у [к'], [г'] набув системного характеру?

- а) південно-західного;
- б) південно-східного;
- в) північного.

22. Іменники середнього роду типу *зілля*, *життя* у північних діалектах репрезентовані у вигляді таких форм:

- а) *зіл'е, жит'є*
- б) *зіл':а, жит':а́;*
- в) *зі'їл':е, жит':є́;*

23. У яких говорах іменники жіночого роду в орудному відмінку однини мають стягнене закінчення *-оў, -еў*?

- а) південно-західних;
- б) поліських;
- в) південно-східних.

24. У яких діалектах значного поширення набули вказівні займенники *сей*, *с'а́йа, сѣ́йе*?

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) північних.

25. У яких говорах іменники типу *люди*, *гості* в родовому відмінку множини здебільшого мають закінчення *-ий*?

- а) південно-східних;

- б) поліських;
- в) південно-західних.

26. Афереза – це:

- а) утрата звуку на початку слова;
- б) поява у слові додаткового неетимологічного звуку чи складу;
- в) переставляння звуків чи складів у словах.

27. У яких говірках спостерігається значне поширення аферези?

- а) південноволинських;
- б) лівобережнополіських;
- в) покутсько-буковинських.

28. Для яких говорів є характерним твердий [т] у закінченнях дієслівних форм 3-ої особи однини і множини теперішнього часу та 2-ої особи множини наказового способу?

- а) південно-східних;
- б) поліських;
- в) південно-західних.

29. У яких діалектах наявні інфінитивні форми типу *бігчи, мógчи, печій?*

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) північних.

30. У говірках якого типу в орудному відмінку однини іменників I-ої і II-ої відмін спостерігається перевага твердого типу відмінювання?

- а) південно-західного;
- б) поліського;
- в) південно-східного.

31. У яких діалектах є форми умовного способу типу *ходіу́ бих, ходіу́ бим, буу́ бим ходіу́?*

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) північних.

32. Яким говорам властиві нестягнені форми прикметників, порядкових числівників, деяких займенників жіночого і середнього родів у називному і знахідному відмінках однини; у називному (знахідному) множини?

- а) поліським;
- б) південно-східним;
- в) південно-західним.

33. У якому з наріч української мови поширені редуplikовані вказівні займенники *сес'*, *сес'а́*, *сесé*?

- а) південно-східному;
- б) північному;
- в) південно-західному.

Український діалектний синтаксис

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – побудова, порядок, зв'язок) – розділ мовознавства, що вивчає форми речень і словосполучень, їх будову, способи та правила об'єднання слів у складі цих синтаксичних одиниць, властивих тій або іншій мові й об'єкт цього вивчення. Що ж до діалектного синтаксису, то це одна зі складових частин діалектології, яка займається дослідженням синтаксичних особливостей говорів певної мови. Українська діалектна мова – це, по суті, усна форма мовлення, що характеризується наявністю в її синтаксисі, з одного боку, синтаксичних явищ, спільних для всіх українських діалектів, а з другого – синтаксичних структур, територіально обмежених у вживанні, які, до того ж, служать засобом розрізнення українських діалектів на синтаксичному рівні.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Подайте загальну характеристику українських діалектів та їх особливостей на рівні синтаксису.
2. Охарактеризуйте діалектні явища синтаксису, що властиві українським говорам із різних діалектних типів. Наведіть приклади.
3. Які особливості синтаксису спостерігаються в усіх українських діалектах і характеризують українську діалектну мову на всій території її поширення?
4. Подайте характеристику способів вираження підмета в українській діалектній мові, навівши відповідні приклади.
5. Охарактеризуйте способи вираження простого присудка в українській діалектній мові, поілюструвавши їх.
6. Подайте, навівши відповідні приклади, характеристику способів вираження складеного присудка в українській діалектній мові.
7. Які відмінності спостерігаються в українській діалектній мові в узгодженні присудка з підметом? Поілюструйте це.
8. З'ясуйте відмінності поміж українськими діалектами у вираженні означення, навівши відповідні приклади.

9. Які відмінності спостерігаються в діалектах у присвійних конструкціях? Наведіть відповідні приклади.

10. Подайте характеристику особливостей українських говорів у вираженні додатка. Відповідь проілюструйте прикладами.

11. Подайте характеристику особливостей українських діалектів у вираженні обставин. Наведіть відповідні приклади.

12. Охарактеризуйте особливості будови складного речення, що властиві українським діалектам. Відповідь проілюструйте прикладами.

13. Подайте характеристику особливостей складносурядного речення в різних діалектах української мови. Наведіть відповідні приклади.

14. Охарактеризуйте, навівши відповідні приклади, особливості українських говорів в організації різних типів складнопідрядного речення (з'ясувальних, означальних, підрядних місця, часу, причини, мети, умови, порівняльних, допустових, наслідкових тощо).

Вправи і завдання

Завдання 1. Прокоментуйте синтаксичні конструкції південно-східних діалектів у наведених нижче прикладах:

1) через год, через неділю, син прийде через тиждень, дочка приїде за тиждень; його за бригадира поставили, його на бригадира поставили, його бригадиром поставили; побіг по дорозі, побіг дорогою; пасу корів, пасу корови, пасу коней, пасу коні; погнали овець, погнали вівці;

2) дівчина, яка пасе гуси; буду його дітям матір'ю, буду його дітям мати, буду його дітям за матір; сказав, щоб прийшов до нас; казав, що онука сильно слаба; вона просить, щоб батько хату їм дав; журитися за сином, по матінці тужити; ішли баби за грибами, по гриби ходила, пішла в ліс по оріхи, пішла до доктора, піду по воду, піти за водою;

3) занедужала у мене жінка, занедужала моя жінка; болить у мене голова; поїхати в ліс, поїхати до лісу; пішла в поле, пішла на поле; побіг дорогою, побіг по дорозі; після обіду, по обіді, після дощу; дітвора граються.

Завдання 2. Прокоментуйте синтаксичні явища південно-західних діалектів у поданих нижче прикладах:

1) два високих дуби, два високі дуби; три гарних хати, три гарні хати; прийшло трьох хлопців, їх приїхало двох; то не є біда; вона була ні багатою, ні бідна; вона не має корови; дітвора бігають;

2) піду за картоплюю, пішов за соломою, піду по воду, побіг за коровою; три молоді хлопці, три молодіх хлопці; буду його дітям матір; то є добре жити; скучав о домі; може забув об дівчині думати; на тижні десь прийду; мені болить спина подвір'є замітати; ни мала що робити; вода до купання; бабка клепати косу; коцюба жар вигрібати; колись сварились, то за межу, то за кури;

3) по гобіді топіро підем на роботу; питатися за батька; дві виселі молодиці, дві виселіх молодиці; дітвора ходять по вигоні; мала коні, мала свині, а тепер не маю сили робити; штирьох ци п'ятьох було нас; підему на гриби; вони за него говорили; вона жибі міні то була сказала; коби знав; перед себе, просто себе, протів себе, перед собов; казала-м му обы замів хыжу; жив о холоді, о голоді; за пастуха служить; або я знаю; ріля, де жито посіяне; аби хліб, а зуби знайдўцсі; кобісте принесли води, я би окріп поклала; жаль мі є; писати с пером, копати з лопатов, забуліла мені жінка.

Завдання 3. Прокоментуйте синтаксичні явища поліських діалектів у наведених нижче прикладах:

1) пасу карови, коні; ганю гусей, погнав гусі; не мала баба клопату, дак купила парася; пашла па воду; питаєцця про гроши; перевернув вуоз; віняв ну рож; пойти по лікаря; стережемо покіль батько встане;

2) перекинув воза, перекинув виз; вийняв ножа, вийняв ниж; к роздву шила; проз воду не видно; пашла за дохтарями; мені байдуже про цю дівчину; пошло шисть чоловіков; споминать за дітей; бізка гари, кола гари, окола гари, ля (ле) гари; послі обіду; проз окно побачила; молодиця зав'язала голову да й прийшла; їхало багацько людей;

3) іде два хлопці; пошло три чоловікі; плюой мези очі; занедужала в мене жинка; ля (ле) лієса, блізка лієса, кола лієса, окала лієса; день одо дня блишше ік смерті; йекбі не вмієв калатіцца, дак і змерз би; спіна баліть.

Завдання 4. Схарактеризуйте діалектні відмінності в побудові словосполучень.

А вона сама ходить ід газдами і шепотом запрошує їх чемними словами на обід за душу чоловічого деді. Таке воно, гей тот марець, тота челедь: тут хмари на чолі збирає, тут уже посміхаєси, голубе небо д тобі нахиляє. Пави д ньому сонце прикликають. А медвідь вже під моім дубом, вже береси д мені лізти. Пхалася д дядівській лавці і кінець хустки розв'язувала зубами. Крикнув він у ту сторону, як ідеться ід сільським хатам. Але як Тимофіїха затопить у неділю під обід. То дим чімхає геть д горі. Никифір бере сокиру в руки і йде ід вуглові. Люди дивуються багачевому щастю і зо страхом минают багацькі лази та попасают на пісній толоці (за М. Черемшиною).

Завдання 5. Із поданих нижче текстів доберіть діалектні синтаксичні конструкції і проаналізуйте їх.

I. Хлópч'ік уже пас тел'áта / дв'і т'іко н'ічóго не робіли / малén'к'і булú // приїшлá до мéне мойá мáти / з Лугán'с'ка // там дóч'ка / стáрша / мойá сестрá / вонú почúли і приїшлú с'удú / до мéне // приїшлú вонú до мéне / кáжут' / шо значит' / у тéбе д'іток багáто / йа тоб'і бúду нужнá // йа тоб'і помагáтиму // приїшлú вонú до мéне / пожилú ў мене год'іў два / агá // п'ішлú тод'і у Лугán'с'ке / п'ішлú / вонú там умéрли //

II. Л'он с'ійут' бул'ш чáсти по уўсú // на зúму розгор'áют' пóле / чéрез зúму лежúт' / а навесн'і подрапакúют' і пóт'ім с'ійут' л'он // пóки з'їде / то прóйде дéв'іт' ден' / а йак веснá холóдна / то й дв'і нед'іли // пóл'út' йогó за йакúх м'іс'ац'іў пуўторá // кóло нéго робóти мнúго // тепér машúнойу обривáют' з'іл'е / а пéрші гóди і ў колхóз'і рúчно полóбли // потóм рвем / сúшим і прачóм обивáйем нас'ін'е // обúли і летúт' блúш'е // стеблó стéл'ут' на пустúм полú /

потому оборочайут' на другуйу сторону / тепер його звод'ат' / сущат' / і на терниці трут' // терниці ўс'і однаковийі / ручнійі //

III. Йак йа маў чотирнаіц'іт' рок'іў / то п'ішов'ім ўчутис'і за ковал'а // кўз'н'а була така мурована ше / зимлейу накрита / звичаіно невиліка // ми там робіли і возу / бѳрони / ну тил'ішки // ше плух буў на тил'ішки і так дал'і товѳ // п'іткѳвували там йак'іс' лим'іш'і / з йакіх бл'ах'іў тѳшо / робіли плугу / і так наўчійс'і за ковал'а //

IV. Важка робѳта сел'анскайа // на нѳви гу^ід празнуйт месейіед // у нас вуѳн не рѳвен вуѳс'ем / с'іем / шиіес'т' нед'іел' // на месейіед пр'али / а мужикі гуѳої вазіли на пѳле // дрѳва / с'іено / те шо нўжно скоту // а баба седіт' да предѳ // у пуѳост бабі ткали / а мужикі тем сѳме / а кѳтори партнї дак шиў / сапѳжник чѳбати шиў / а ковал'і плугу кавѳли / сак'іери / шо нўжно ў хаз'аістви // а дождѳлис' пѳскі / велігден' казѳли / папрѳзнували тїжден' / тадї с'іейем картѳпл'у / авѳс / грѳчўху / прѳсо / канѳпл'і / а тадї апкѳпували картѳпл'у / прѳсо пѳлоли / пшеніц'у //

V. Одна була у родітел'ѳ // жилѳ хѳроше // вїшла зѳмуж / вот т'ѳб'ѳ зрѳзу і воїна / шо йа там пожилѳ // трѳйе д'ітѳї булѳ / пришѳў н'імец' / вїгнаў нас / гѳт ми булї там / вернїлис'а нѳш'і / одбїли / вернїлис'а // пришлї не булѳ неч'ѳго / ну золѳ і ўс'ѳ одна / ну то ж // повикѳпували соб'і блиндаж'і^е і жїли там // зачалї л'ісѳк соб'і возїт' // ну йак не каж'їт' кон'ѳка то ў сѳвоїх рукѳх // навозїла / постройї^е лас'а / одна д'ѳўчѳнка ў мене стѳла раѳѳтат' ў упраўл'ѳн'її уч'ѳтч'іком / дрўга убѳршч'їцейу / а йа ходїла на пѳле / заўхѳзом тим була / заўхѳзом і пол'ѳвѳдом //

VI. Буваїе л'їто сѳхѳйе / то нѳма хѳрѳшойі вз'ѳтк'і / ц'в'їткї бѳз пор'ї засихѳйт' // йак ве^илїк'і душч'і / то пчулѳ мўсит' сид'їти ў вўл'їйу / слўта

застаўл'а́йе // в'і́тер велі́к'і / бу́ра / то пчо́ли погіба́йут' ў до́ро́зі // йакшо́
хуро́шайа пуго́да / то пчу́ла с'ім к'іломе́тр'іў літа́йе / с'ім раз уберта́йе // йак
пуго́да перепа́диста / то пчу́ла тоді́ найлі́пши прац'у́йе // йаблун'о́віі ц'в'іт /
вешні́ / сліўка / пото́м гречу́ха ц'в'і́те / вака́ц'і́я / ліпа ў лі́пн'у // пото́м у́же
зирно́віе / йакшо́ грэ́чка блі́с'ко / то хоро́ша вз'а́тка // на́в'іт' з бакуну́ /
з буд'ак'іў б'і́рут' і то вз'а́тку // прі́йде го́с'і́н' пчу́ла і́де до са́ме з'і́му / йак ў́же
хо́лудно перестайе́ худ'і́т'і / закла́даі́ц'а ву́ліі зvéрху мн'а́тойу ота́войу // тре
диві́тис'а / йако́йе пов'і́тра надво́р'і // трéба / шо́б туді́ не за́лазілі мі́ш'і // йак
мо́жна в'і́сноўу перев'і́рити / чи хвата́йе харч'іў // трéба прочэ́стити / шо́би не
зав'і́ўс'а гніле́ц' / с то́го пчо́ли мо́жут' по́гінуті //

VII. Свату́ з молоді́м прихóд'ат' до бат'к'іў д'і́ўчыні / та прино́с'ат' з собо́йу
хлі́б та с'і́л' // а обі́чно ка́жут' / шо ў вас тилі́чка / йаку́ ми хо́чимо купі́ти // а
да́л'і / шо приду́майут' сам'і́ // іно́гда́ шче ка́жут' / шо б'і́гла куні́ц'а та і заб'і́гла
ў ва́ш'і во́рота // а пото́м на шо хванта́з'і́і хва́те // д'і́ўчына ў то ўре́м'я ў дру́г'і́
ко́мнат'і сиді́т' // бат'ку́ і́дут' до не́йі та пита́йут' / чи л'у́бе вона́ йо́го і чи хо́че
за́м'іж за йо́го // йакшо́ хо́че / то бат'ку́ бира́т' хлі́б / с'і́л' / та д'і́ўчына ў́же
счита́йіц'а засва́тана // а пото́м же ж д'і́ўчына і пов'а́зуе сват'іў рушні́камі //
ран'і́ше вона́ йі́х ма́ла са́ма ві́шити / та ў ме́не ў́же на сва́д'б'і́ буў то́і / шче
йакі́і мо́я бабу́с'а́ вишива́ла // с'і́час тако́го ў́же німа́ // а йак ні хот'і́ла і́ти за
йо́го / то дава́ла гарбуза́ // с'і́час не дайу́т' / ма́т' / пога́но ро́д'ат' // та і́ свата́ти
хо́д'ат' ў́же до то́йі / шо со́гласі́лас' // це ра́н'ше йак при́гл'ану́лас' д'і́ўчына / то
сват'іў до бат'к'іў шле зра́зу // с'і́час наобо́рот //

Діалектна лексика

Загальноновживана і спеціальна лексика

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану і спеціальну, або лексику обмеженого вживання.

Загальноновживану лексику кваліфікують також як загальнонародну. До неї фактично зараховують слова, відомі всім носіям мови, якими вони вільно, без будь-якого обмеження користуються. Інакше кажучи, загальноновживана лексика – це слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких додаткових соціолінгвістичних умов. У її межах виділяються, звичайно, менші кількісним складом, але конкретніші значенням групи слів, що позначають предмети побуту в широкому розумінні, необхідні для забезпечення життєдіяльності людей, явища природи, процеси трудової діяльності, економічні, суспільно-політичні, морально-етичні поняття тощо. При цьому необхідно звернути особливу увагу на те, що загальноновживана лексика – це динамічна, рухлива підсистема. Виступаючи стійкою основою функціонування лексичного фонду сучасної української мови, вона завжди відкрита для поповнювання словами, які втрачають ознаки обмеженого використання і стають загальноновживаними. У цьому переконують численні випадки розширення складу загальноновживаної лексики шляхом проникнення до її сфери слів спеціального вживання, зокрема професіоналізмів, що об'єднуються в окремі системи термінологічних і номенклатурних назв. Згаданому функціональному перерозподілові лексики безпосередньо сприяють такі позамовні чинники, як розширення лексичного запасу носіїв української літературної мови у зв'язку з підвищенням їхнього освітнього рівня, популяризація спеціальних наукових знань у засобах масової інформації тощо.

На відміну від загальнонародної, спеціальній лексиці властиві обмежувальні ознаки, зумовлені функціонуванням відповідних слів: 1) у мовленні груп людей, які формуються за певними соціальними ознаками; 2) у різних сферах професійної діяльності людини; 3) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали.

Діалектне явище (діалектна риса)

Цей термін уживають у ширшому й вузкому значеннях. У широкому – це елемент мовної системи, що в різних територіальних утвореннях має певну кількість співвідносних варіантів (еквівалентів, відповідників). Наприклад, у лексиці – слова на означення кукурудзи: *кал'а́чки, качані́, кийахі́, кийкі́, кукуру́д'за, кукурзу́за, мел'а́й, ши'інка, тенгері́ц'а; айіст, боц'а́н, бу́з'ко, бу́сел, вес'елік, га́йстер, д'з'обу́н, жабойі́д, журав'ел', чернозу́з*; у фонетиці різноманітні репрезентанти давнього **о** у новозакритих наголошених складах: *в'і́л, вил, вьл, вол, ву́л, ву'́л, ву'л, в'у́л, вул* й ін.; у словозміні й формотворенні – місцевий відмінок однини іменників чоловічого роду м'якої групи 2-ї відміни): (на) *кон'і́, коні́, кон'і́'е́, кон'у́, кон'е́в'і, кон'о́в'і, кон'о́ви*; орудний відмінок однини іменників 1-ї відміни: *голови́ю, руки́ю, голово́й, руко́й, голово́ў, руко́ў, голово́м, руко́м*; інфінітивні суфікси: *носі́ти, сп'іва́ти, сид'і́т', лит', возі́т, ждат, бер'е́чи, б'і́чи, стерег'чі́, стрі́гчи* й ін., тощо.

Як бачимо, термін діалектне явище у данім разі означає будь-який структурний елемент говірки, говору, діалекту безвідносно до рис, норм літературної мови, хоча вона може і мати його, позаяк сформувалася, постала з народного мовлення.

Діалектне явище (діалектна риса, діалектизм) у вузькому значенні – це елемент будь-якого рівня говірної системи, притаманний лише їй і, звичайно, відсутній у сучасній літературній мові. Отже, термін «діалектне явище (риса)» у вузькому розумінні, власне, є діалектизм (регіоналізм), тобто означає територіально-говірковий елемент, відсутній у літературній мові.

Протиставні й непротиставні діалектні явища

Загалом слід розрізняти діалектні явища (риси) двох типів: протиставні (співвідносні) і непротиставні (неспіввідносні).

Протиставне (співвідносне) явище – це мовленнєвий елемент, що має функціонально еквівалентні відповідники в усіх діалектах певної мови. Цими рисами (явищами) одні говори протиставляються іншим, наприклад: 1) говори, що мають інфінітивний суфікс *-ти-* (*робі́ти, ході́ти*); 2) говори із суфіксом

-т' (*лит'*, *полѳт'*); 3) говори, в яких уживаний суфікс **-т-** (*возѳт*, *спат*); 4) говори із суфіксом **-чи** (*мѳчи*, *б'ѳчи*) й ін.

Непротиставне (неспіввідносне) діалектне явище (риса) – елемент більшої чи меншої групи говорів, який в інших говорах цієї ж мови не має еквівалентів (варіантів). Непротиставні (неспіввідносні) діалектні явища є найхарактернішими для лексико-семантичної сфери, де їх наявність / відсутність часто зумовлена господарськими, етнографічними, географічними й іншими особливостями території, як правило, латеральної.

Скажімо, у карпатській природно-географічній місцевості росте дерево *смерѳка* (назва якого ще донедавна була діалектизмом), молода ж смерека помісцевому називається *гаджѳга*. Через те, що в інших регіонах *гаджѳги* (і як флоризма, і як лексеми) немає, можемо вважати цей номен непротиставним (неспіввідносним) лексичним явищем. «Смерічку» як назву вишиваного орнаменту слід сприйняти як семантичне непротиставне (неспіввідносне) явище (рису).

На думку Й. Дзендзелівського, непротиставними діалектними рисами морфологічного рівня можна вважати у закарпатських говорах особово-чоловічі форми числівників *двѳйе*, *трѳйе*, *чотирѳе*, *пѳятирѳе*, *шестирѳе*..., *двомѳе*, *дванац'ат'ѳме*, *двац'ат'ѳме*, *триц'ат'ѳме*..., *самодрѳуги*, *самотрѳѳт'ѳи*, *самочетвѳрти*, *самопѳѳти*, *самошѳѳти*, прислівників *самодрѳѳг*, *самотрѳ'ѳт'*, *самочетвѳрт*, *самопѳѳт*, *самош'ѳст'* й ін. [осн. л-ра, 7:12].

Окрім протиставних (співвідносних) і непротиставних (неспіввідносних) явищ (рис) є можливість виділити обмежено протиставні (обмежено співвідносні) діалектні явища (риси). Під ними слід розуміти такі елементи територіального мовлення, які в частині говорів мають протиставлення (відповідники), в інших – еквіваленти цього рівня відсутні.

Наприклад, бойки, гуцули й лемки мають, на відміну від інших українських етнічних угруповань, розвинену діалектно-професійну термінологічну спеціалізацію щодо гірського вівчарства: *вѳтаг*, *дополудня=рѳь*, *старшѳѳх* «головний, старший чабан», *янчѳрѳь* «пастух ягнят», *бараня=рѳь* «пастух баранів»,

ялохáрь «пастух ялових і молодих овець», *струнгáрь*, *гоні́льник*, *спудzáрь* «підпасок, помічник пастуха (чабана)». Усі ці говірні номени є обмежено протиставними, бо вони функціонують у бойківському, гуцульському і лемківському діалектах, у решті – відсутні.

У цих же діалектах (за Й. Дзендзелівським) є окремі найменування спеціалізованих приміщень для овець: *плекáрька* – «кошара для малих ягнят»; *янчáрька* – «кошара для ягнят узагалі», *баранáрька* – «кошара для баранів», *ворі́ня=нка* – «кошара з ворин, жердин», *сторця=нка* – «огорожа (кошара) з вертикально забитих кілків», *пру́тя=нка* – «кошара, огорожа з накладеного валком хворосту», *піддерéвка* – «те саме, що прутянка, тільки ще з кількома деревами у загороді для затінку», *холодáрька* – «кошара, у стінах якої укріплено гілки для тіні»...

Можна вважати, що наведені приклади є ілюстраціями протиставних діалектних явищ у межах карпатського ареалу, стосовно поліських і південно-східних говірок – це непротиставні риси, у масштабах же всеукраїнської мовленнєво-територіальної реальності – це обмежено протиставні (обмежено співвідносні) явища (риси).

Протиставні й непротиставні діалектні відмінності у лексиці

Непротиставні (неспіввідносні), протиставні (співвідносні) та обмежено протиставні (обмежено співвідносні) діалектні явища є найхарактернішими для лексико-семантичної сфери. Непротиставні лексичні діалектні відмінності полягають у наявності в певному діалекті слів, яких немає в інших діалектах, через те що вони не мають відповідних предметів чи понять. Непротиставні лексичні діалектизми – це переважно слова, пов'язані зі специфікою економіки й побуту певного краю, його географічним положенням, характером господарювання регіону, матеріальною культурою тощо. Наприклад, у говорах Закарпатської області, в багатьох районах якої серед сільськогосподарських культур тривалий уже період мають важливе значення кукурудза (*киндирі́ця*, *мелáй*, *тиндирі́ця* та ін.) і картопля *бу́льба*, *кру́мплі*, *рі́па* та ін.), час збирання цих культур позначається спеціальними термінами: *браня=* (час збирання

картоплі), *ла́мання* чи *ламаня*= (час збирання кукурудзи). Звичайно, що в тих районах, (говорах), де ці сільськогосподарські рослини не мають такого важливого значення, відсутні й такі слова (значення).

Це можуть бути й назви, пов'язані з місцевими природними та кліматичними умовами: *баба́на* (піщаний острівець на міліні), *верхо́вка* (вітер із суші), *за́плеск* (смуга піску, змочуваного хвилями), *ка́мка* (морська трава), *низо́вка* (вітер із моря), *побереж́ня=к* (вітер уздовж берега), *припа́й* (смуга піщаного берега моря під кручею) – на узбережжі Чорного моря; *бе́скид* (круча, ущелина), *грунь* (верхів'я гори у Карпатах), *ізо́р* (джерело), *киче́ра* (лиса гора), *плай* (гірська стежка) – карпатські говори тощо. Таким чином, до непротиставних діалектних відмінностей у лексиці слід зараховувати будь-які етнографічні діалектизми.

Сутність протиставних (співвідносних) лексичних діалектних відмінностей полягає у тому, що для позначення того ж самого предмета чи поняття в різних діалектах уживаються різні слова або слова, утворені від того ж самого кореня, але з різними словотвірними афіксами, чи слова з такими особливостями їх фонетичного оформлення, які впливають із фонетичних закономірностей цих говорів тощо. Наприклад, *глі́ва* (північне наріччя) при південно-східному та літературному *гру́ша*; *жалі́ва* (південно-західне наріччя) при південно-східних *кропи́ва́*, *крани́ва́* тощо.

Серед протиставних лексичних діалектних відмінностей, залежно від їхнього характеру, на думку С. П. Бевзенка, слід виділяти кілька різновидів: 1) власне лексичні, або словникові; 2) лексико-семантичні; 3) лексико-фонетичні; 4) лексико-словотвірні [осн. л-ра, 2:178].

Поняття про діалектну лексику

Діалектна лексика охоплює позанормативні з точки зору літературної мови слова, вживання яких обмежене певною територією, наприклад: *глі́ва*-груша, *кльо́вак*-дятел, *ляскаві́ця*-грім (північні говори); *банітува́ти*-ляяти, *кру́мплі*-картопля, *маржі́на*-худоба (південно-західне наріччя); *бо́вдурь*-димар, *заві́дник*-заздрісник, *кабі́ця*-літня піч (південно-східні говори). Отже, до діалектної

лексики належать слова, словосполучення, властиві певним територіальним діалектам української мови.

У межах територіальних діалектів, до складу яких уходять вужчі регіональні утворення – говори і говірки, функціонують відмінні від закріплених у літературно-нормативному вживанні слова найрізноманітніших тематичних груп. До них належать назви предметів домашнього побуту, об'єктів рослинного і тваринного світу, продуктів сільського виробництва і народних промислів та ремесел, об'єктів навколишнього природного середовища, понять, пов'язаних із народними звичаями, віруваннями, обрядами, народною медициною та педагогікою, морально-етичними нормами народу тощо.

Діалектизми

Слова (іноді й стійкі словосполучення), що не входять до складу лексичної системи літературної мови, а є елементами лексики певного діалекту, говірки, називаються лексичними діалектизмами, або ж діалектними словами: *бáрда*-сокира, *вiтпúжувати*-лякати, *жалiва*-кропива. У вузькому розумінні лексичні діалектизми – це слова, поширені на території певного діалекту, відсутні у літературній мові й у мовленні людей, які проживають у місцевості поширення інших говорів, наприклад, у південно-східному наріччі поширені слова *пшени́чка* (кукурудза), *слабiй* (хворий), у північному – *хупáвий* (красивий), *ясни́ця* (веселка), у південно-західному – *гостiнець* (шлях), *чiчка* (квітка). Проте поняття діалектизму тлумачать іноді й досить широко, розуміючи під ним не тільки слово, а й будь-який інший елемент у літературній мові, взятий з діалекту. Так, наприклад, у «Малій філологічній енциклопедії» [додат. л-ра, 6:105) подано таку дефініцію: «Діалектизми [< грец. *dialektos* – мова; розмова; наріччя] – 1. Фонетичні, граматичні й лексичні особливості, притаманні певним діалектам, уживані в мові художньої літератури як засіб стилізації. 2. Специфічні риси певних діалектів (фонетичні, граматичні, лексичні, акцентуаційні), які вкраплюються в мовлення, що загалом відповідає нормам літературної мови».

Часто діалектизми віддзеркалюють процес адаптації літературною мовою територіально здиференційованих елементів діалектної мови або регіональних

варіантів літературної мови, наприклад: *козійнячий* (козячий), *кукуруза* (кукурудза), *неврбд* (неврожай), *невчас* (невчасно) тощо.

Типи діалектизмів

Залежно від того, в якому взаємозв'язку перебувають територіальні діалектизми з літературною мовою, їх поділяють на лексичні, словотвірні, фонетичні (серед них виділяють ще й іноді акцентуаційні) та граматичні. Але такий поділ застосовують за широкого розуміння цього поняття. Якщо ж стати на позицію, що діалектизм є виключно лексичним елементом, то слід виділяти такі його типи: 1) власне лексичні, або ж словникові; 2) етнографічні; 3) лексико-семантичні.

Говіркові слова власне лексичного, або словникового, різновиду становлять помітний шар лексики в українській діалектній мові на всій території її поширення. Вони виявляються, на думку С. П. Бевзенка, в тому, що в різних діалектах для позначення тієї ж самої речі, предмета, поняття тощо вживаються зовсім різні слова, утворені за чинними в мові моделями від інших коренів [осн. л-ра, 2:178]. Проте більшість дослідників у визначенні цього поняття відштовхуються від літературної мови. Наприклад, І. П. Ющук дає таку дефініцію: «Діалектизми, що позначають поняття, для яких у літературній мові є інші назви, називають словниковими (лексичними). Це власне дублети до літературних слів» [додат. л-ра, 25:219]. Наведемо ще кілька подібних визначень із довідників та підручників української мови. У підручнику за редакцією А. П. Грищенка дається таке визначення: власне лексичні діалектизми – це «слова, що збігаються за значенням з загальноновживаними, літературно-нормативними, але відрізняються від них з погляду вираження» [додат. л-ра, 20:206]. У довіднику трьох авторів (Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко) наводиться така дефініція власне лексичних діалектизмів: „це діалектні синоніми до загальнонародних слів” [додат. л-ра, 24:134] тощо. Наведемо приклади слів цього різновиду: *вуйко* – дядько, *кїбель* – відро, *кїря* – сокира, *шаркán* – буря.

Етнографічні діалектизми – слова, що називають предмети і явища, поширені тільки в певній місцевості. Це можуть бути назви предметів побуту, одягу,

виробів, знарядь виробництва, об'єктів природного середовища тощо. Отже, етнографічні діалектизми – це назви місцевих реалій, що не використовуються на решті національної території. Як правило, вони представлені такими лексико-тематичними групами: 1) назви одягу: *керсётка* – жіночий одяг без рукавів, *кобеня=к* – верхній одяг з відлогою, без рукавів (південно-східні говори); *гáчі* – вовняні або полотняні штани, *крисáня, клепáня* – різновид чоловічого капелюха, *чéрес* – широкий шкіряний пояс (південно-західні говори); 2) назви страв: *галагáни* – вид печива, *жур* – кисла страва з вівсяного борошна (північні говори); *гуся=нка* – рязанка з овечого молока; *плагáнда* – різновид печива (південно-західні говори); *балáбухи* – вид печива, *квáша* – солодка страва з житнього борошна, *потáнци* – їжа з накришеного хліба, перемішаного з олією (південно-східні говори); 3) назви житлових і господарських приміщень та їх частин: *колíба* – пастуший курінь, зимове житло гуцулів-лісорубів, *кошніця* – повітка для зберігання качанів кукурудзи (південно-західні говори); *лампáч (лимпáч)* – необпалена цегла з домішкою соломи, *підкáт* – навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту; *арцáба* – одвірок, лутка, стовп у стіні, *ванькíр* – спальня (північні говори); 4) назви знарядь праці, предметів побуту: *кóвганка* – дерев'яна посудина для затовкування сала до борщу, *санётка* – велика корзина (південно-східні говори); *льóнок* – частина ткацького верстата, *одéнок* – дерев'яний настил під копицею, стіжком (північні говори); 5) назви народних музичних інструментів: *дрíмба* – залізний інструмент у вигляді пружинистої залізної пластинки; *трембíта* – духовий музичний інструмент (південно-західні говори); 6) демонологічні назви: *áрідник* – злий дух, старий і злий чарівник; *мольфáр* – чарівник, злий дух (південно-західні говори); *мáвка* – казкова лісова істота, русалка (поліські говори); 7) назви, пов'язані з місцевими природними та кліматичними умовами: *грунь* – верхів'я гори у Карпатах, *кичэра* – лиса гора, *плай* – гірська стежка (карпатські говори).

Узагалі ж склад етнографічних діалектизмів дуже тісно пов'язаний як із природно-географічними умовами побуту, так із характером господарської діяльності жителів відповідних районів України. Для прикладу можна навести

лексичну мікросистему, яку утворюють назви приміщень, використовуваних в умовах відгінного вівчарства на території окремих районів Прикарпаття: *колі́ба* (*коле́ба*) – будівля, в якій сезонно живуть пастухи; *обора́* – кошара, де стоять вівці перед доїнням; *стру́нка* – маленький загін, у який зганяють овець для ветеринарного огляду, доїння; *ста́я* – будівля з двох частин для вогнища і переробки молока; *ста́на* – будівля, в якій переробляють молоко; *кота́рь* – місце під навісом, де доять овець; *за́ватра* – приміщення для чергових пастухів; *гра́жда* – рублена будівля, де вівці стоять у негоду.

Семантичні діалектизми – це слова, що в діалекті мають значення, відмінне від загальнономовного. Так, наприклад, у деяких говорах Закарпаття та інших південно-західних говорах *бе́рег* означає «гора», *берéза* – старший колядник (що гроші бере), *ві́чко* – «шибка», *вро́да* – «врожай», *квас* – «мінеральна вода», *молоди́ця* – «дівчина перед весіллям», *неві́стка* – «заміжня жінка», *квасо́к* – «щавель».

Семантичні діалектизми бувають двох видів: 1) слова з додатковим відмінним значенням: *верх* – «верх» і «димар», *вино́* – «вино» і «виноград», *гора́* – «гора» і «горище», *зага́та* – «гребля» і «зовнішня обкладка хати соломною чи сіном для утеплення»; 2) слова з цілком відмінним значенням: *арка́н* – «різновид гуцульського танцю», *кум* – «весільний батько», *но́ша* – «одяг», *обі́д* – «сніданок», *ро́дичі* – «батьки».

За С. П. Бевзенком, лексико-семантичні діалектизми – «це слова однієї етимології, які хоч і звучать однаково, але в різних говорах тієї ж самої мови виступають з різним значенням» [осн. л-ра, 2:181]. Наприклад, південно-західне *гості́нець* – «великий битий шлях» і літературне та південно-східне *гості́нець* – «подарунок»; середньозакарпатське *копа́ти* – «сапати (мотикою – вид сапи)» і літературне *копа́ти* – «копати лопатою», середньозакарпатське *пла́тя* – «одяг узагалі» й літературне *пла́ття* – «вид верхнього жіночого одягу, сукня».

Виникнення й розвиток різних значень того самого слова в різних діалектах якоїсь мови зумовлюється, очевидно, відносною дистанційованістю, ізольованістю певного діалекту від інших говорів цієї ж мови в процесі її історичного розвитку.

Лексико-семантичні діалектизми могли розвинутися в місцевих діалектах по-різному: 1) шляхом збереження давнього значення слова при звуженні чи розширенні його в літературній мові та інших діалектах: **винó** – «виноград, вино» (середньозакарпатське) при літературному **винó** – «напій»; **імí** – «іти, їхати» (середньозакарпатське) при літературному **імí** – «рухатися пішки у певному напрямку»; **плáтя** – «одяг узагалі» (середньозакарпатське) при літературному **плáття** – «вид верхнього жіночого одягу»; **кал** – «болото, грязюка» (у багатьох говорах, зокрема південно-західних) при літературно-книжному **кал** – «екскременти» та ін.; 2) шляхом розширення значення слова і перенесення назви з одного суміжного чи подібного чимось предмета на інший, як наприклад: **котéл** – «паровик, локомотив» (середньозакарпатське) при літературному **котéл** – «посудина для варіння їжі, кип'ятіння води» і «пристосування для перетворення води на пару»; **нідлий** – «поганий» (середньозакарпатське) при літературному **нідлий** – «безчесний, який викликає осуд»; 3) шляхом утрати давнішого значення слова і перенесення його на інший предмет, як наприклад: **обі́д** – «сніданок» (деякі середньозакарпатські говірки) при літературному **обі́д** – «час споживання їжі між сніданком і вечерею» та «їжа, яку споживають удень»; **на́серб** – «нерідний брат» (у деяких середньозакарпатських говірках) при літературному **на́серб** – «нерідний син»; 4) шляхом запозичення слова із близькоспоріднених мов за наявності такого ж слова, але з іншим значенням у літературній мові та інших діалектах, наприклад, **новíнка** (чеське просторічне *novinka*, літературне *novinu*) – газета (середньозакарпатське, при літературному **новíнка** «те, чого раніше не було, що недавно з'являлося, стало відомим»; **перевóдити** (рос. переводить) – «перекладати» (в багатьох українських діалектах) при літературному **перевóдити** – «переправляти когось через щось, нищити, псувати» тощо.

Під фонетичними діалектизмами розуміють, як правило, такі, що відрізняються від літературної норми вимовою певних звуків: **ва́шко** – важко, **д'і́єд** – дід, **гилта́ти** – глитати, **зорá, зорйá** – зоря, **кирні́ц'а** – криниця, **ку́єн'** – кінь. Проте С. П. Бевзенко виділяє діалектні слова лексико-фонетичного різновиду, під якими

розуміє лише слова-діалектизми, що різняться в діалектах особливостями звукового складу, спричиненими несистемними, нерегулярними фонетичними явищами, що мають індивідуальний, лексикалізований характер. Творення діалектних слів лексико-фонетичного різновиду найчастіше спричинюється різними спорадичними замінами звуків (наприклад, у правобережнополіських говорах: *зацм'ін'* – жасмін, *скóгл'ім'* – скиглити; у середньозакарпатських: *прóлуб* – проруб), метатезами (наприклад, у правобережнополіських: *рапу́з* – пазур; у середньозакарпатських: *колóпн'і* – коноплі, *хпáти* – пхати), явищами гіперизму (наприклад, у слобожанських: *от'у́г* – утюг, праска, *оні́р* – упир; у деяких подільських: *олова́* – голова, *ука́ти* – гукати та ін.), явищами афери (наприклад, у поліських: *за́дно* – за одно) й ін.

Іноді виділяють ще акцентологічні діалектизми, особливості яких полягають у місці наголошування того самого слова в діалектах: *бу́ла, дровá, жи́ла, не́сла, пі́тан':а, пі́ду* (літературні форми – *була́, дрова́, жи́ла, несла́, пита́н':а, пі́ду*).

Досить поширені в українській мові словотвірні діалектизми. Характерною ознакою їх є те, що при спільній із відповідними словами інших діалектів чи літературної мови кореневій морфемі діалектне слово відрізняється словотвірними афіксами або порядком компонентів складних слів.

Діалектні слова цього різновиду в українських діалектах можуть розрізнятися: 1) суфіксами (*бі́лиця* – білка, *детва́* – дитвора, *зятю=хно* – зять, *конюха́рь* – конюх); 2) префіксами (*запра́ва* – приправа, *підквáска* – закваска); 3) кількома афіксами, зокрема при суфіксально-префіксальному словотворенні: *насто́бачки* – стоячи; 4) відсутністю чи наявністю афікса (*ві́тки* – звідки, *за́морока* – морока, *вторі́к* – торік); 5) порядком елементів композитів у складному слові, наприклад, *морі́мух* – мухомор (карпатські говори).

Морфологічні діалектизми різняться від літературної норми оформленням певних граматичних значень: *бу́ду ході́в* – буду ходити, *рукóв* – рукою, *я му ході́ти* – ходитиму.

Нульовий діалектизм

Нульовий діалектизм – елемент структури літературної мови, відсутній у говірці, говорі, наріччі. Ця непротиставність будь-якої риси літературної мови є такою ж характерною ознакою конкретного різновиду територіального мовлення, як і присутність того чи іншого діалектного явища (риси).

Самозрозуміло, що нульових діалектизмів ненабагато менше, ніж «звичайних», що найвиразніші й найчисленніші вони є у галузі лексики, семантики, фразеології (зокрема науково-технічної) і пояснюється це, насамперед, незрівнянно ширшими й універсальнішими, різноманітнішими функціями і сферами використання літературної мови, адже це наука, техніка, виробництво, внутрішньо- і зовнішньодержавні офіційні відносини, середня й вища освіта, армія, радіо, телевізія, друкована преса, судочинство й ін., тоді як для діалектного мовлення лишається, в основному, спілкування в сім'ї, між односельцями, частково – традиційне господарювання, народні промисли.

Приклади нульових діалектизмів – лексичні: *абруптів* – «проривний приголосний звук, під час вимовляння якого разом із зімкненням у роті утворюється друге зімкнення в гортані між зв'язками», *абсэнт* – «ароматизований алкогольний напій», *аваль* – «вексельне доручення», *анáпест*, *хорéй* – «розміри вірша»; *аóрист* – «одна з форм минулого часу дієслова», *біоцúд* – «знищення всіх форм життя», *блéйзер* – «приталений піджак», *денотáт* – «об'єкт найменування»; семантичні (подаємо тільки нульові семи): *бóчка* – «фігура вищого пілотажу», *глинозém* – «окис алюмінію»; *їжáк* – «захисний пристрій проти танків, бронемашин», *культúра* – «штучно вирощені клітини певних організмів», *пáра* – «два елементи множини, об'єднані за певним класифікаційним принципом»; фразеологічні: *áльма мáтер* – «мати-годувальниця», *áльтер éго* – «друге я», *вéні, віді, віці* – «прийшов, побачив, переміг», *гóмо сáпієнс* – «людина розумна», *пáнта рей* – «усе тече, міняється», *стáтус ін стáту* – «державна в державі», *адрóнний колáйдер* – «прискорювач атомів», *акцéпт вéкселя* – «згода сплатити вексель», *розподільний закóн*

мнóження, шаблón сторінки, шаблón тéксту, ягнóбська мóва, яфетійчна тебрія й ін.

Групи діалектної лексики з погляду її походження

Словниковий склад говорів української мови формувався протягом тривалого історичного часу. Проте на відміну від інших мовних рівнів лексична система є найбільш проникною для зовнішніх впливів. Це відкрита, динамічна система, до складу якої входять різнопланові за джерелами і часом формування одиниці. Ознака відкритості цієї системи полягає в тому, що вона постійно і чутливо реагує на потреби називання предметів, процесів, явищ, ознак, які виникають унаслідок активної діяльності людини та пізнання нею довколишнього світу.

Зміни в лексико-семантичній системі діалектів зумовлюються як позамовними, так і внутрішньомовними причинами.

Будь-які нововведення в техніці, суспільному житті, у сфері культури та ідеології, побуті супроводжуються появою нових слів, а зникнення тих чи інших знарядь праці, суспільних явищ, форм побуту спричинює процеси занепаду та щезання відповідних слів чи їх значень. Отже, такі зміни в лексиці говорів пов'язані з позалінгвальними причинами.

Внутрішньомовні чи внутрішньолінгвальні причини зміни словникового складу як національної мови в цілому, так і окремих її діалектів, можуть зумовлюватися тенденцією до економії мовленнєвих засобів, їх уніфікації, варіювання номінацій із різною мотивацією, походженням, різними завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності тощо

Є чотири типи змін у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення певних значень слів; 3) поява нових лексем; 4) поява нових значень.

Ці лексико-семантичні зміни відображені в таких поняттях, як архаїзми, лексичні інновації, запозичення.

Діалектними архаїзмами, зокрема, є спільнослов'янські чи спільносхіднослов'янські слова, що збереглися в українських діалектах до наших днів, не ставши при цьому надбанням лексичного складу нової української літературної мови. Особливо багаті на діалектні слова цього типу південно-

західні, а також поліські говори. У південно-західних діалектах можна знайти чимало лексем спільнослов'янського походження, які кваліфікуються тепер як діалектизми, оскільки вони залишилися поза словником літературної мови. Наприклад, **вівірка** (давнє в'єверица, болг. веверица, чеськ. *veverka* та ін.) – білка; **відіти** (давнє видѣти, рос. видеть, польськ. *widzec*’, болг. видя) – бачити; **вуйко**, **вуй**, **уй**, **уйко** (давнє уи, старослов'янське *оуи*, польськ. *wuj*, болг. *вуйчо* та ін.) – дядько, материн брат; **стрий**, **стрийко**, **стрико** (давнє стрьи, старослов'янське *стрыи*, польськ. *stryj*, болг. стрико та ін.) – дядько, батьків брат. Щодо поліських діалектів, то до слів спільнослов'янського походження тут, зокрема, можна віднести такі: **ратай**, **оратай** (давнє ратай, рос. діал. *ораты(а)й*, ст. польськ. *rataj* та ін.) – орач; **челядь** (давнє челядь, болг. *челяд*, польськ. *czeledz*’ та ін.) – молодь тощо.

До спільнослов'янських утворень можна зарахувати, наприклад, слова, що є в карпатських говорах: **голівник** (давнє головникъ) – убивця, **пліття** (давнє платие) – верхній одяг (верховинські та гуцульські говірки).

До територіальних слів-інновацій слід віднести такі лексико-семантичні та словотвірні діалектизми, що виникли на ґрунті окремих говорів і вживаються для називання відносно нових реалій побуту, знарядь праці та ін., але які через своє вузьколокальне поширення виявилися поза словником нової української літературної мови. Такими інноваційними елементами у південнословобожанських та центральнословобожанських говірках, наприклад, є лексеми **калідор** (передня кімната в сучасному будинку), **кахвє** (невеличкий ресторан, де подають відвідувачам каву, чай, закуски тощо), **кладівка** (неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, зерна, різних речей).

Значний шар діалектної лексики, зокрема окраїнних українських діалектів становлять слова, запозичені з інших мов, які не стали надбанням словникового складу літературної української мови через вузьколокальну обмеженість уживання. Наведемо лише деякі приклади численних запозичень, що побутують у різних українських діалектах.

Германізми: *вандри, вандрувати* (нім. *wandern*) – мандри, мандрувати, *ташка* (нім. *tache*) – сумка, портфель, *файний* (нім. *fein*) – гарний.

Мадяризми: *алдамаш* (угор. *áldomás*) – могорич, *газда* (угор. *gazda*) – господар, хазяїн, *маржина* (угор. *marha*) – худоба.

Полонізми: *кобіта* (польськ. *kobieta*) – жінка, *людовий* (польськ. *ludowy*) – народний, *таній* (польськ. *tani*) – дешевий.

Румунізми: *ботей* (рум. *botei*) – отара, *бурдей* (рум. *burdei*) – землянка, *сарака* (рум. *sărăk*) – бідний, нещасний.

Словакізми: *гвара* (слов. *hvara*) – розмова, мова, *гудак* (слов. *hudak*) – музикант, *ходак* (слов. *chodak*) – черевик.

Тюркізми: *жеб* (тур. *djeb*) – кишень, *легінь* (тур. *leginh*) – парубок, *чічка* (тур. *çicik*) – квітка.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю «загальноживана лексика».
2. Які групи спеціальної лексики ви знаєте? Чим зумовлене обмежене вживання таких слів?
3. Що таке діалектна лексика?
4. Визначте поняття «діалектизм».
5. Які різновиди діалектизмів вам відомі?
6. Які типи діалектних відмінностей можна виділити в лексиці українських діалектів?
7. Подайте характеристику діалектних слів лексичного (словникового) різновиду. Наведіть приклади.
8. Які діалектизми називають етнографічними? Розкрийте їх значення. Наведіть приклади.
9. Схарактеризуйте діалектні слова семантичного різновиду, навівши відповідні приклади.
10. Що розуміють під фонетичними та акцентологічними діалектними відмінностями у лексиці? Наведіть відповідні приклади.
11. Охарактеризуйте діалектні лексеми словотвірного типу, навівши приклади.

12. Розкажіть про діалектні відмінності на морфологічному рівні?
13. Назвіть загальні характерні особливості діалектної лексики.
14. Чим пояснюється багатство діалектної лексики на слова, що стосуються спеціальних, традиційних галузей господарства?
15. Чим пояснюється той факт, що в різних українських діалектах нерівномірно представлені різні ділянки спеціальної лексики?
16. Подайте загальну характеристику складу діалектної лексики з погляду її походження.
17. Які типи діалектних слів можна виділити, врахувавши їх походження?
18. Охарактеризуйте найдавніші шари діалектної лексики. Наведіть приклади.
19. Назвіть, навівши відповідні приклади, основні джерела запозичень у різних українських діалектах.
20. Подайте загальну характеристику діалектних слів, запозичених з інших мов. Наведіть приклади.

Вправи і завдання

Завдання 1. Із кількох українських діалектних словників виберіть 30 говірних слів. З'ясуйте їх значення, визначте тип діалектизмів.

Завдання 2. Прокоментуйте наведені нижче діалектні слова. Визначте тип діалектизмів, їх походження.

Бóвдур – димар, *буркóвка* – шосе, *взáвтра* – завтра, *вúйко* – дядько, *вúйна* – дядина, *в'ю=га* – хуртовина, *гуркітня=* – гуркіт, *дзигáр* – годинник, *зрáні* – вранці, *зúмний* – холодний, *яр* – весна, *ковтóк* – сережка, *косéць* – косар, *лю=тий* – міцний, *місячник* – соняшник, *мотóр* – автомашина, *ніпати* – дивитися, *осьó* – ось, *пляц* – вигін, *тáйстра* – торба, *товáр* – худоба, *твар* – лице, *фамілія* – родина.

Завдання 3. За допомогою діалектних словників з'ясуйте значення наведених діалектизмів, визначте тип діалектних відмінностей.

Арихметика, арцаба, банітувати, бекмес, блават, глядило, гражда, декую, дримба, жалива, заватра, зацмін, кептар, керниця, кобіта, кошниця, легінь,

линтвар, мелай, мольфар, огирок, олова, плачинда, сохар, спідник, татухно, файно, форгув, хпати, хтіти.

Завдання 4. Випишіть із тексту діалектні слова, поясніть їх значення, визначте тип діалектизмів.

Мама звелася і поволіклася на постіль.

– Семенку, а тепер файно вмийся, і Катруся і Марія най си вмюют, і побігни в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не хилійси дуж...

– Семенку, піди да нарви огирків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я виджу, що буду слаба та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви кропу і вишневого листя. Та не сотай огирчине, але рви попри саме било...

– Семенку, здойми з гредок сорочки, аби-м полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала.

(за В. Стефаником).

Лексика, обмежена в ужитку соціальним середовищем

Така лексика притаманна окремим соціальним групам носіїв мови. Фонетика, граматики і такі частини мови, як числівники, прийменники, сполучники, частки – тут, як правило, загальнонародні. Відмінні лише іменники, прикметники, дієслова і прислівники. До соціальних діалектизмів належать професіоналізми, жаргонізми й арготизми. Сюди слід віднести також слова дитячої мови.

Професіоналізми – слова, що вживаються на позначення спеціальних понять у сфері тієї чи іншої професії, ремесла, промислу, наприклад: *архівáція, дрáйвер, інстáля=ція, утилíта, формáтувáння* (з мовлення операторів ЕОМ) тощо. Проте діалектологів у першу чергу цікавлять, звичайно, слова професійного спрямування, пов'язані з традиційними народними промислами та ремеслами.

До власне професійної лексики належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їхньою професійною діяльністю або родом занять. Професіоналізмам властивий високий ступінь диференціації у називанні продуктів, знарядь і засобів виробництва, продуктів виробництва та їх складових частин, деталей, різних дій, процесів і супровідних

умов, пов'язаних з тією або іншою сферою діяльності тощо. Скажімо, із професійного погляду в гончарському крузі розрізняють такі деталі: *веретено* – вертикальна деталь, що обертається у підшипнику, *верхня=к* (*голова́, голóвка, кружа́лко*) – верхній круг, *ко́ник* (*жа́бка, спідня=к, спóдень, кру́жка*) – нижній круг, *ла́ва* – місце для сидіння, *порпи́лиця* – залізний підшипник для веретена, *п'я=тка* – дерев'яна підставка для круга, *шпéник* – залізний стержень на верхньому крузі, на який кладеться глина для формування виробу. Вузькопрофесійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові. Разом з тим вона має потенційні можливості для термінологізації, у зв'язку з чим відповідні слова фіксуються у складі тих або інших галузевих термінологій.

Жаргонізми – слова, властиві мові певного соціального середовища. Вони, на відміну від професіоналізмів, мають відповідники в загальнонародній мові та в професійній лексиці.

Наприклад, серед частини молоді побутують такі слова: *здре́йфити* (злякатися), *кльо́во, кайфо́во, су́пер* (добре, гарно), *на ша́ру* (задарма), *прики́д* (одяг, манера одягатися), *тусі́вка* (місце збору, спілкування). Звичайними для спілкування у студентському середовищі є такі слова, як *па́ра* – двійка, *пла́вати* – відповідати на запитання, не маючи належних знань, *хвіст* – академічна заборгованість, нескладений залік або іспит.

Існують також професійні жаргонізми – неофіційні назви предметів чи понять у сфері тієї чи іншої професії: *лаба́ти* (грати), *ла́бух* (музикант), *конса́* (консерваторія), *фанéра* (фонограма) (жаргон музикантів).

Бувши лексикою експресивною, жаргонізми швидко застарівають і замінюються новими, свіжими синонімами: *ша́мати* (істи) (жаргон 20-х років ХХ ст.) – *ха́вати* (сучасне), *стейцо́вий* (гарний) (70-ті роки ХХ ст.) – *кльо́вий, кайфо́вий* (сучасне).

Арготизми (фр. argot – замкнений, недіяльний) – спеціальні слова, уживані представниками окремих соціальних груп, щоб засекретити свою мову, зробити її незрозумілою для інших. Як правило, арготизми мають прями відповідники в загальнонародній мові і є назвами найважливіших явищ природи, предметів, дій,

ознак, пов'язаних із діяльністю, вчинками людей певної соціальної групи. Ними користуються декласовані й антисоціальні елементи (карні злочинці, злодії, жебраки, картярі-шулери та ін.). Так, наприклад, у злодійському аргі слово **бан** означає вокзал, **кафедра** – могила, **рижуха** – золото. Раніше арготизмами послуговувалися ремісники, мандрівні крамарі, лірники, кобзарі тощо. В аргі українських лірників уживалися, зокрема, такі слова: **бóтень** – борщ, **варнага** – курка, **дуля=сник** – вогонь, **клево** – добре, **крісо** – м'ясо, **курганити** – грати, **мікрій** – малий, **морзуля** – цибуля, **хаза** – хата.

Окремий, хоч і невеликий шар становить дитяча лексика. Для неї характерні пестливі слова, слова з повторюваним складом, наприклад: **ва́ва** – ранка, забите місце, **гам** – їсти, **жійжа** – гаряче, **ї=стоньки** – їсти, **кіця** – кіт, **ко́ко** – яйце, **льо́ля** – сорочка, **мо́ня** – молоко, **па́па** – хліб, **па́ця** – свиня й ін.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціально обмежену лексику. Назвіть її основні різновиди.
2. Дайте визначення поняттю „професіоналізми”. Наведіть приклади.
3. Які слова називають жаргонізмами? Наведіть відповідні ілюстрації.
4. Що слід розуміти під арготизмами? Наведіть приклади.

Вправи і завдання

Завдання 1. Знайти у поданих реченнях арготизми.

1. «Що за рахуба?» – бубонить голос за вагонами. 2. Ще якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш? 3. Товариш, друг верний, зарой мойо тело..., зарой мойо тело на бану... 4. А белое знамя в бою потіряла. Тепер ми кімаєм на бану. 5. За два місяці матимеш мені такі шкари, бабочку, кліфт, кальоса і чепу, що й на Матроса плюнеш. 6. Художник, кажуть, що ти вмієш приставлять малахольного? (Із тв. І. Микитенка).

Завдання 2. Знайти у поданих реченнях жаргонізми.

1. Не нада базарити, як моя бабуся. 2. Коли він грає зі мною готовим у дим, я майже кожної партії примудряюся поцупити в нього то слона, то офіцера. 3. Бо їй до лампочки конфесії і всі оті розборки між ними. 4. Булавка поступив у Київський універ на юридичний – вчиться заочно, він тепер тусується

з Карбюратором і Петром Кінконгом. 5. Нада догнатися, – плескає його по плечу Тюля. – Казав: мутанти, беріть ще снаряд! 6. А то подумав, що ти знову в якусь лажу влипла (Із тв. А. Дністрового).

Завдання 3. Із тлумачних словників української мови доберіть 20 професіоналізмів і прокоментуйте їх. З'ясуйте їх семантику, зазначте, з якою сферою виробництва вони пов'язані.

Завдання 4. Прокоментуйте наведені нижче слова. Визначте, до яких груп лексики вони належать.

Баркас, вандрувати, веретено, галс, дибки, зарубіжка, камуха, кобеняк, ковадло, ксива, кунсо, кусман, лабух, лавда, рижуха, обценьки, понти, похозниця, строп, тесля.

Завдання 5. Наведіть приклади (не менше 10 слів) молодіжного сленгу кінця ХХ–початку ХХІ століття.

Методи збирання діалектного матеріалу

Під час збирання говіркового матеріалу для діалектологічних досліджень в основному користуються двома методами: анкетним і експедиційним, або ж польовим.

Анкетний метод застосовується так: спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилаються на місця кореспондентам (найчастіше учителям і студентам-заочникам, що працюють, проживають у селах), які й заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми чи анкети. Метод цей використовують тоді, коли протягом порівняно короткого часу необхідно зібрати матеріал на певну тему зі значної розміром території, бо таке не під силу навіть групі наукових працівників, а одній людині тим більше. Хиби методу – це, як правило, формальний підхід виконавців, що зумовлює недостатність інформації, невисоку якість матеріалу, бо фіксуються переважно найтипівіші форми слова, наявні в говірці, різні ж фонетико-граматичні варіанти можуть узагалі опускатися, як і, до речі, стилістична маркованість слів тощо.

Експедиційний (польовий) метод полягає ж у тому, що для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у визначені заздалегідь населені пункти надсилається експедиція зі спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні обсягом і високої якості матеріали. Цей метод значно ефективніший від анкетного, бо забезпечує найбільшу можливу точність діалектних даних. Тому ним найчастіше користуються, збираючи матеріали для особливо важливих наукових праць, наприклад, для діалектологічних атласів, словників, монографічних досліджень тощо. Хиби методу: потребує значно більших матеріальних і часових затрат, ніж анкетний.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні методи збирання діалектного матеріалу.

2. Чому безпосередні спостереження діалектолога вважають найнадійнішим джерелом вивчення говорів української мови?

3. Розкажіть про анкетний метод збирання діалектного матеріалу, його переваги й вади.

4. Розкрийте сутність експедиційного методу, з'ясуйте його можливі переваги й хиби.

5. Розкажіть про умови і форми організації діалектологічних експедицій, особливості їх проведення.

6. Яку роль відіграють діалектологічні програми у процесі збирання говіркових матеріалів?

7. Як добирати типові об'єкти для записування діалектного фактажу?

8. Розкажіть про особливості запису матеріалів із лексики, фонетики, морфології, синтаксису.

9. Які технічні засоби можуть використовуватися для збирання діалектних матеріалів? Розкажіть про особливості їх застосування.

Найвідоміші програми (питальники) для збирання говіркового фактажу

Діалектологічний питальник – це програма, за якою збирають діалектний матеріал. Він орієнтує збирача-дослідника на ті мовні особливості говірок чи говорів, які обрано для дослідження. Діалектологічні програми поділяються на такі, що передбачають запис матеріалу всіх мовних рівнів – фонетики, словотворення, морфології, синтаксису й лексики, наприклад, «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» (К. : Вид-во АН УРСР, 1949), або лише одного рівня, як «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (1984, 1987) Й. О. Дзендзелівського тощо.

Питальник для збирання говіркової лексики спрямований на фіксацію назв реалій, понять, що побутують у певній місцевості. Записувачеві необхідно бути уважним до синонімічного багатства говіркового мовлення, особливо в тих

випадках, коли оповідачі повідомляють лише літературну назву, коли одержано специфічно нову назву, яка ще ніким не відзначалася, коли в сусідніх селах відповідно вживаються інші назви. При виявленні синонімічних назв необхідно встановлювати, чи це абсолютні синоніми, чи між ними існують певні відтінки значення. Наприклад, одну назву вживають представники старшого покоління, а другу – середнього і молодшого; одна з назв традиційна, а друга пізніше перейшла з сусідніх говорів чи мови; одна назва звичайна, стилістично нейтральна, а друга має якесь емоційне забарвлення і т. ін.

Програма для збирання говіркових лексичних матеріалів може містити, звичайно, й питання, що з'ясовують семантику слова. Наведемо приклад такого питання: № 540 Значення слова «сінокіс»: 1) «приміщення для сіна»; 2) «час і процес заготівлі сіна»; 3) «час збирання сіна і перевезення його додому»? (Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини: навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету / укл. Сердега Р. Л. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007). Записуючи слова з певного регіону, треба бути уважним і до інших рівнів діалектного мовлення – граматичного, фонетичного тощо. Наприклад, говірки Харківщини надзвичайно багаті на фонетичні діалектизми: *горóх* – *орóх*, *квасóл'а* – *квасóл'а*, *кукуру́дза* – *кукургу́за* – *кукуру́за*, *ог'іро́к* – *огирóк* – *огурóк* – *гурóк*.

Найвідомішим питальником для здобуття говіркової лексики є «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (1984, 1987) Й. О. Дзендзелівського, питання якої охоплюють різноманітну лексику (анатомічні назви, бджільництво, будівництво, дитячий лексикон, млинарство, рельєф, рибальство, рільництво та огородництво, сільськогосподарські культури і знаряддя, тваринництво, ткацтво й ін.). Загалом у згадуваній програмі репрезентовані питання, що стосуються тридцяти лексичних груп. Інші ж програми для збирання говіркової лексики, як правило, охоплюють значно меншу кількість таких груп або й узагалі стосуються лише якоїсь однієї, проте через це їх питання (і відповіді) можуть бути детальнішими (див.,

наприклад, Програма – питальник для збирання лексики українських говорів: Бджільництво, овочівництво, садівництво. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1982; Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини: навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету / Укл. Сердега Р. Л. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007) тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю «діалектологічний питальник».
2. З'ясуйте роль і значення діалектологічних програм у процесі збирання говіркових матеріалів.
3. Розкажіть про особливості записування матеріалів з фонетики, морфології, синтаксису.
4. Розкажіть про особливості збирання та записування говіркової лексики й необхідність урахування жанрово-стилістичних особливостей фіксованого матеріалу.
5. Назвіть найвідоміші програми для збирання діалектних матеріалів.
6. Що ви знаєте про „Програму для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови” (1949)? Розкажіть про її структуру, особливості збирання та записування матеріалу за цим питальником.
7. Що вам відомо про «Програму для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (1984, 1987)? Розкажіть про її структуру, особливості збирання та записування матеріалу за цією програмою.

Вправи і завдання

Завдання 1. Підготуйте доповідь про один із діалектологічних питальників (на 5–7 хвилин).

Завдання 2. Розробіть інструкцію для програми зі збирання говіркової лексики.

Завдання 3. Укладіть невеликий деталізований питальник-анкету для збирання якоїсь теми (групи) діалектної лексики на 50–70 позицій.

Завдання 4. Апробуйте розроблену власноруч програму в одному з населених пунктів Харківщини або зберіть матеріал за будь-яким чинним, створеним для здобуття говіркового фактажу, питальником (його частиною).

Контрольні завдання

Завдання. Дайте розгорнену відповідь на питання:

Варіант 1. а) загальна характеристика діалектного синтаксису української мови; б) діалектна фразеологія, її специфіка і своєрідність; в) безпосередні спостереження діалектолога як найнадійніше джерело вивчення діалектної лексики.

Варіант 2. а) діалектні особливості у використанні відмінкових форм і в утворенні словосполучень; б) історичні нашарування в діалектній лексиці та фразеології української мови; в) анкетний та експедиційний методи збирання матеріалу, специфіка кожного методу.

Варіант 3. а) зіставлення і протиставлення говірок на синтаксичному рівні; б) загальна характеристика діалектної лексики української мови; в) «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (1984, 1987): структура, особливості збирання, записування матеріалу за цим питальником.

Варіант 4. а) діалектні особливості будови складного речення; б) діалектна лексика в структурі художнього твору: причини вживання та її функції; в) використання технічних засобів у збиранні діалектних матеріалів.

Варіант 5. а) діалектні особливості у вираженні підмета і присудка; б) лексичні інновації, їх місце в лексиці говорів та причини виникнення; в) попереднє ознайомлення з особливостями говірки.

Варіант 6. а) діалектні особливості у вираженні додатка; б) групи діалектної лексики з погляду її походження; в) відбір типових об'єктів для записування діалектного матеріалу.

Варіант 7. а) діалектні особливості у вираженні означення; б) лексичні архаїзми в діалектах та їх джерела; в) проблеми добору інформаторів.

Варіант 8. а) діалектні особливості у вираженні обставин; б) вузькодіалектні запозичення з різних мов; в) найвідоміші програми для збирання діалектних матеріалів.

Варіант 9. а) сполучники підрядності у говорах південно-західного наріччя; б) власне українська діалектна лексика; в) організація анкетного збирання діалектних матеріалів.

Варіант 10. а) сполучники підрядності у говорах північного наріччя; б) типи діалектної лексики за лінгвальним характером відмінностей; в) особливості проведення діалектологічних експедицій.

Тестові завдання

1. У яких говорах уживаються синтаксичні конструкції типу «нас було двох», «ішло трьох»?

- а) південно-східних;
- б) поліських;
- в) південно-західних.

2. У яких діалектах поширені синтаксичні конструкції зі сполучниками *да, дай, дак, дик*?

- а) південно-західних;
- б) північних;
- в) південно-східних.

3. У якому з наріч спостерігається обмежене вживання сполучника *але* і заступлення його іншими протиставними сполучниками (*а, но (ну), та*)?

- а) південно-східному;
- б) поліському;
- в) південно-західному.

4. У говірках якого типу побутують у родовому відмінкові конструкції з прийменником *л'а* або *л'е*?

- а) північного;
- б) південно-східного;
- в) південно-західного.

5. У яких діалектах зворотна частка *с'а*, не зливаючись із дієсловом, може виступати як у препозиції, так і в постпозиції?

- а) південно-східних;

б) південно-західних;

в) поліських.

6. У яких говорах поширені сполучники *же, же́би, ож, кед', коб, кобі, кобіс'*?

а) північних;

б) південно-західних;

в) південно-східних.

7. У говірках якого типу функціонують сполучники *за́ки, за́ким, за́кл'а* (відповідно до літературних *по́ки, до́ки*)?

а) південно-східного;

б) південно-західного;

в) поліського.

8. Які (зокрема лексичні) діалектизми можна виділити, виходячи із принципу співвідносності?

а) власне лексичні та етнографічні;

б) архаїчні й інноваційні;

в) непротиставні й протиставні;

9. На які групи поділяють лексичні діалектизми?

а) власне лексичні, семантичні, етнографічні;

б) словотвірні, семантичні, етнографічні;

в) власне лексичні, словникові, етнографічні.

10. Як називаються діалектизми, що означають місцеві реалії й поняття, невідомі поза межами певного говору?

а) етнографічні;

б) семантичні;

в) словникові.

11. До якого з різновидів діалектних слів належать говіркові утворення типу *з'ат'у́хно, тат'у́хно*?

а) фонетичного;

б) словотвірного;

в) лексичного.

12. Які діалектизми не мають відповідників у літературній мові?

а) словникові;

б) семантичні;

в) етнографічні.

13. До якого різновиду діалектних слів належать лексеми *бараб'ол'а*, *крумпл'і*, *мандибурка*?

а) етнографічного.

б) словотвірного;

в) власне лексичного.

14. До яких діалектизмів слід віднести лексеми *колі́ба*, *ко́шниця'а*, *сті́на*?

а) словникових;

б) семантичних;

в) етнографічних.

15. Яке значення має діалектне слово «вага»?

а) «важкість якого-небудь предмета, що визначається зважуванням»;

б) «криничний журавель»;

в) «прилад для зважування».

16. До яких діалектизмів можуть належати лексеми «вино», «гора», «гостинець»?

а) семантичних;

б) словникових;

в) словотвірних.

17. З якої мови запозичені діалектні слова «файний» (гарний) і «шустер» (швець)?

а) польської;

б) німецької;

в) угорської.

18. Які з нижченаведених діалектизмів є за походженням тюркізмами?

а) легінь, чічка;

б) гвара, натха;

в) газда, маржина.

19. Які з наведених нижче діалектних слів є архаїзмами?

а) варга, кобіта;

б) головник, ораниця;

в) гардіроп, калідор.

20. Які методи використовують під час збирання матеріалу для діалектологічних досліджень?

а) анкетний, експедиційний;

б) лінгвогеографічний, описовий;

в) статистичний, структурний.

Відповіді на тестові завдання

1. Вступні теми.

1. а; 2. б; 3. в; 4. б; 5. в; 6. а; 7. в; 8. б; 9. а; 10. б; 11. б; 12. в; 13. б; 14. а; 15. в.

2. Діалектні групи і говори української мови.

1. а; 2. а; 3. б; 4. в; 5. б; 6. в; 7. в; 8. а; 9. а; 10. в; 11. а; 12. б; 13. б; 14. а; 15. в; 16. б; 17. а; 18. в; 19. а; 20. а; 21. а; 22. в; 23. а; 24. в; 25. в; 26. а; 27. б; 28. в; 29. б; 30. в; 31. б; 32. а; 33. в.

3. Український діалектний синтаксис. Діалектна лексика. Методи збирання діалектного матеріалу.

1. в; 2. б; 3. а; 4. а; 5. б; 6. б; 7. б; 8. в; 9. а; 10. а; 11. б; 12. в; 13. в; 14. в; 15. б; 16. а; 17. б; 18. а; 19. б; 20. а.

Зразки аналізу діалектних явищ

Аналіз фонетичних діалектних явищ

Дэс'ет', пáмет', воні хóдет' – відповідно до давнього [ɛ] (А) в поліських діалектах у ненаголошеній позиції виступає звук [e];

зор'á, з'írка, косáр, квартíр'а, комар'á – загалом у південно-східних діалектах розрізняються фонemi /r/, /r'/, хоч у кінці слів і складів у переважній більшості говорів виступає лише твердий [p], проте у ряді полтавських говірок спостерігається пом'якшення колишнього твердого звука [p], що його якраз і засвідчують два останніх, запропонованих для аналізу, слова;

д'íед, л'íес – відповідно до давнього [ɣ] у наголошеній позиції в поліських діалектах виступає дифтонг [íɛ].

Аналіз говіркових морфологічних явищ

Землѣў, рукóў, зелéноў, трéт'оў, неў, собóў – в орудному відмінку однини іменники жіночого роду та узгоджувані з ними прикметники, порядкові числівники і деякі займенники в більшості південно-західних говорів мають стягнене закінчення *-оў, -еў* відповідно до літературних та південно-східних флексій *-ою, -ею*;

даў бих, носéў бех – у східнокарпатських говірках досить широко вживається в 1-й особі однини дієслів умовного способу частка *бих, бех*, що сягає стародавньої форми аориста;

сесé, тотó – редульовані форми вказівних займенників, властиві південно-західним говорам.

Аналіз лексико-семантичних діалектних явищ

Ву́йко – значення слова „дядько, материн брат”, поширене у діалектах південно-західного наріччя, належить до протиставних діалектних явищ, власне лексичний діалектизм, спільнослов'янського походження;

абіту́рник – „вступник до вищого чи середнього навчального закладу, абітурієнт”, соціальний діалектизм, належить до студентського жаргону, запозичене з латинської мови;

верста́к (спільнослов'янського походження) – „ровесник, одноліток”, уживається в гуцульських говірках при літературному *верста́к* (німецького походження) – „спеціальний стіл із пристроями для кріплення оброблюваних ручним способом дерев'яних або металевих предметів”, семантичний діалектизм;

гаджуга – „молода смерека або ялина”, гуцульські говірки, належить до непротиставних діалектних явищ, етнографічний діалектизм.

Аналіз говіркових синтаксичних явищ

Д ньóму прикликають, йде ід ву́глові – словосполучення, до складу яких входить іменник чи займенник у давальному відмінку з прийменником *к* та його фонетичними варіантами *ід, ид, г, г у* та ін.; синтаксичні конструкції такого типу характерні для південно-західних говорів;

ля хáти – синтаксична конструкція, що складається з прийменника *ля* та іменника *хáта* у родовому відмінку однини; утворення такого типу властиві поліським діалектам;

Дівка, де з неї насміхались – підрядне означальне речення зі сполучником *де*, який може використовуватись і в підрядних місця; подібні конструкції характерні для південно-східних говорів.

Короткий термінологічний словничок

А́кання – вимова ненаголошеного звука [o] як [a] або як звука, близького до [a].

Акцентологічний (акцэнтний, на́голосовий) діалектíзм – елемент говірного мовлення (слово, словосполучення), що відрізняється від літературного місцем наголошення.

Анкéтний мéтод – комплекс заходів здобуття говіркового фактажу з відповідей на позиції спеціалізованих коротких анкет-питальників, які одночасно розсилаються до великої кількості сіл і заповнюються місцевими кореспондентами (учителями-філологами, студентами-заочниками гуманітарного профілю), попередньо ознайомленими з відповідною деталізованою інструкцією, що додається до питальника.

Аргó (фр. *argot* – жаргон) – умовна квазімова (набір слів, словосполучень), що застосовується як засіб приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування її носіїв.

Арготíзм – слово, зворот, спеціальний вираз із арго, уживаний представниками окремих соціальних груп, щоб засекретити свою мову, зробити її незрозумілою для невтаємничених.

Ареáльна лінгвістика (лат. *area* – площа, простір) – розділ мовознавства, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення. Синоніми: **лінгвістíчна географі́я (лінгвогеографі́я), просторóва лінгвістика**.

Асиміля=ція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення.

Аферéза (грец. *apheresis*, букв. – позбавлення) – випадіння одного або кількох звуків на початку слова.

Виробні́чо-професі́йна лéксика – особливі, специфічні, слова (словосполучення), що вживаються в якійсь із виробничих сфер, служать для спілкування осіб однієї професії.

Власне лексичний діалектизм – говірне слово (словосполучення) на позначення певної реалії, яку в інших діалектах репрезентує лексема не з таким коренем. Синонім: **Словникбвий діалектизм**.

Гаплогія – (грец. *haploos* – однаковий, простий і *logos* – слово, вчення) – спрощення звукового складу слова внаслідок дисимілятивного випадання одного з двох сусідніх однакових або подібних складів.

Гіперізм – явище непослідовного, несистемного заміщення звуків чи форм із метою уникнення ненормативних, діалектних і відтворення правильних, літературних форм, які, проте, виявляються «правильними» лише в уяві мовців, а насправді є помилковими, відступленнями від норми.

Говірка – найменша територіальна одиниця, що охоплює, як правило, мовлення жителів одного чи кількох однотипних у мовному плані населених пунктів.

Говір – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить об'єднання говірок, близьких фонетичними, акцентними, граматичними та лексичними ознаками. Для позначення говору використовують іноді й термін «діалект».

Давній діалект – територіально-мовленнєве утворення старшої формації, що функціонує на території давнього заселення того чи іншого народу. Синоніми: **основний, старожітний діалект**.

Дисиміляція (лат. *dissimilis* – несхожий) – заміна у слові одного з двох однакових або схожих звуків іншим, менш подібним.

Дифтонг (грец. *diphthongos* – двоголосний, *di(s)* – двічі і *phthongos* – голос, звук) – сполучення двох голосних звуків в одному складі, наприклад, північноукраїнське [і ʝ], [у ʝ], [у ɟ] тощо. Термін «дифтонг» уживаний щодо відповідних звукових сполук українських діалектів, певною мірою умовний, бо у говірках це поєднання вимовляють не як два звуки, а як один складний голосний звук.

Дифтонгоїд – сполучення двох нерівнозначних часокількісно голосних в одному складі. Наприклад, $i^e, i^e, y^o, y^o, y^i, y^i, y^u, y^u, y^e, y^e$. Розрізняють висхідні та спадні дифтонгоїди.

Діалексія – (грец. *dia* – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *lexis* – слово) – лексичні розходження у зіставляваних говорах, мовах тощо.

Діалéкт (грец. *diálektos* – говір, розмова, наріччя) – різновид загальнонародної мови, її відгалуження, яким послуговується обмежена кількість людей, об'єднаних територіальною, професійною чи соціальною спільністю.

Діалектíзм – фонетичний, словотвірний, морфологічний, синтаксичний чи лексичний елемент, властивий окремому діалектові, але відсутній у літературній мові.

Діалéктна лéксика (територіальна) – позанормативні з точки зору літературної мови слова, словосполучення, уживання яких обмежене певною територією.

Діалéктне я=вище (діалéктна рíса) – структурний елемент будь-якого рівня (фонетичний, граматичний, лексичний, семантичний), присутній у говірці, говорі, діалекті безвідносно до рис, норм літературної мови.

Діалéктний словнік (територіальний) – словник, у якому подана лексика територіальних діалектів, її значення і слововживання.

Діалектологічний атлас – систематизоване зібрання лінгвістичних карт, які показують поширення діалектних особливостей певної мови на всій території її побутування. Синонім: **Лінгвістíчний атлас**.

Діалектологічний питáльнийк (територіальний) – програма для збирання діалектних матеріалів, яка орієнтує збирача-дослідника на мовні особливості говірок чи говорів, обрані для дослідження.

Діалектоло́гія (територіальна) (грец. *diálektos* – говір, розмова, наріччя і *lógos* – слово, учення) – розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) говори певної мови.

Діаморфія (грец. *dia* – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *morphē* – вид, форма) – розходження на морфологічному рівні у зіставляваних говорах чи мовах.

Діасемія (грец. *dia* – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *sēma* – знак) – семантичні розходження у зіставляваних говорах, мовах тощо.

Діафонія (грец. *dia* – префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *phōnē* – звук) – звукові розходження у зіставляваних говорах чи мовах.

Дієрѐза (грец. *diaresis* – поділ, розділяння) – викидання звука чи складу в слові для зручності вимови.

Експедиційний мѐтод – метод здобуття говіркового фактажу, який полягає у тому, що для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у заздалегідь визначені населені пункти надсилається група фахівців, які на місці, в умовах реальної говірки збирають матеріали.

Епентѐза (грец. *epenthesis* – вставка) – поява у словах неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків.

Етнографічний діалектізм – назва місцевої реалії, що не використовується на решті національної території

Жаргѐн (фр. *jargon* – пташина мова, щебетання, незрозуміла мова) – мова певної соціальної чи професійної групи, що є відгалуженням загальнонародної і відрізняється від неї набором специфічних слів та висловів, які відображають спеціальні потреби й смаки цієї групи.

Жаргонізм – специфічне слово, вираз, що вживається тільки у мовленні (жаргоні) певної соціальної групи.

Загальноновжівана лѐксика – слова, словосполучення, що вживаються представниками всіх верств суспільства на всій території, де функціонує та або інша мова.

Загальнонарідна мо́ва – мова, яка використовується у повсякденному спілкуванні широкими верствами населення, національною лінгвокультурною спільнотою.

Ідіолéкт (від грец. *idios* – свій, особливий, + (діа)лект) – сукупність формальних та стилістичних особливостей, властивих мовленню окремого носія певної мови і значною мірою зумовлених місцем його проживання, статтю, віком, соціальною приналежністю, видом і родом занять.

Ізоглі́са (грец. *isos* – рівний, однаковий і *glōssa*) – лінія, якою на лінгвістичних картах позначають пункти реалізації і межі поширення певного конкретного мовного явища.

Історі́чна діалектоло́гія – наука, що досліджує історію мови в її територіальному виявленні. Історична (або ж діахронна) діалектологія вивчає територіальні діалекти на різних етапах розвитку даної мови, починаючи від їхнього виникнення, простежує процес становлення, ураховує особливості функціонування. Синонім: **Діахро́нна діалектоло́гія**.

Лінгвістична географія – див. **Ареальна лінгвістика**.

Літературна мо́ва – унормована, стандартна, правильна (з погляду усталених кодифікованих норм) форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти, виконує об'єднавчу функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури.

Метатéза (гр. *metathesis* – переміщення, переставляння) – переставляння звуків (рідше – складів) у словах, зумовлене прагненням уникнути важких для вимови або не властивих тій або іншій говірці звукосполучень.

Мéтод лінгвістичної географії (лі́нговогеографі́чний мéтод) – аспект чи прийом діалектологічних досліджень і представлення їх результатів, який полягає в обстеженні за спеціальною програмою визначених говірок (мережа опорних пунктів) і зображенні його результатів за допомогою графічних засобів на силуетну карту місцевості: створюється географічна проекція реалізації говірних рис, їх різновидів, еквівалентів.

Мовлення – конкретно застосована мова; засоби спілкування в їх реалізації.

Мовна норма – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови та суспільства.

Наріччя – найбільша одиниця діалектного членування мовного простору, різновид загальнонародної мови, її відгалуження, що поширене на певній території і складається з менших структурних одиниць – однотипних у мовному плані говорів. Синонім: **Діалектна група**.

Народна (най=вна, примітивна) етимологія – переосмислення в народній мові етимологічного складу незнайомих, незвичних (частіше запозичених) слів і хибне зближення їх із відомими словами рідної мови (діалекту) за значенням на підставі випадкової зовнішньої подібності, що здебільшого призводить до спотворення переосмислюваного слова.

Національна мова – мова соціально-історичної спільноти людей, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, економічного життя й ін.) характеризує конкретну націю.

Непротиставне (неспіввідносне) діалектне я=вище (рúса) – елемент більшої чи меншої групи говорів, який в інших говорах цієї ж мови не має еквівалентів (варіантів).

Новостворений діалект – територіально-мовленнєве утворення, яке виникло внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів тієї або іншої етнospільноти і дозаселення нею новоосвоєних земель. Синонім: **Новожітний діалект**.

Нульовий діалектизм – елемент структури літературної мови, відсутній у говірці, говорі, наріччі.

Обмежено протиставне (обмежено співвідносне) діалектне я=вище (рúса) – елемент територіального мовлення, який у частині говорів має протиставлення, проте в інших спостерігається відсутність його еквівалентів.

Описова (статична, синхронна) діалектологія – розділ діалектології, що вивчає місцеві діалекти певної мови на одному хронологічному зрізі їх функціонування.

Описовий, статичний, синхронний метод – метод планомірної інвентаризації одиниць мови (діалекту) і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку системи, тобто в синхронії.

Просторічізм – слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, жартівливого, грубуватого чи іншого відтінків.

Просторіччя – одна з форм національної мови (як і територіальний діалект, жаргон, літературна мова), що є складником усної некодифікованої сфери мовленнєвої комунікації – народно-розмовної мови, має наддіалектний характер і, на відміну від говору і жаргону, є зрозумілою для всіх носіїв національного мовлення.

Протеза (грец. *prothesis* – приєднання) – 1) поява в абсолютному початку слова голосного або приголосного звука, що не виправданий етимологічно, а зумовлений фонетично; 2) сам звук, який приєднується до початкового голосного або приголосного в слові.

Протиставне (співвідносне) діалектне я=вище – це мовленнєвий елемент, що має функціонально еквівалентні відповідники в усіх територіально-мовленнєвих утвореннях певної мови.

Професіоналізм – слово або зворот, властиві мовленню людей певної професії.

Регіоналізм – діалектизм із виразною вузькотериторіальною локалізацією.

Семантичний діалектизм – слово, що в різних формах загальнонародної мови (діалектах, літературній мові) має відмінні значення.

Сленг (англ. *slang* – жаргон) – сукупність елементів (слів і словосполучень) розмовного варіанта спілкування певної соціальної групи, що, опинившись у мовленні людей, які не мають прямого стосунку до цієї спільноти, набувають згрубіло-фамільярного, іноді гумористичного забарвлення.

Словотвірний діалектизм – слово певного діалекту, яке в іншому говорі чи літературній мові має не такий словотвірний афікс або порядок компонентів.

Соціалний діалект – різновид загальнонародної мови, уживаний у середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення.

Суржик – побутове, повсякденне мовлення, в якому об'єднані лексичні й граматичні елементи різних мовленнєвих систем без дотримання норм літературної мови. Термін «суржик» (без додаткових визначень) уживається переважно щодо українсько-російського суржику.

Територіальний діалект – місцевий різновид загальнонародної мови, яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних спільною територією.

Транскріція фонетична (лат. *transcriptio* – переписування, від *transcribo* – переписую) – особлива система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів певної мови або діалекту.

Усна мова – первісна форма існування мови як засобу комунікації, що втілюється у звуках і сприймається на слух.

Фонетичне транскрибування – точний запис вимови кожного звука у межах певного відрізка мовленнєвого потоку.

Фонетичний діалектизм – фонетичний елемент (звук, звукосполука), який відрізняє певний діалект від іншого і літературної мови.

Література

Основна

1. Бевзенко С. П. Практичні заняття з української діалектології: навч.-метод. посібник для студентів філологічного фак-ту / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1970. – 96 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія: збірник вправ і завдань / С. П. Бевзенко. – К. – Одеса: Вища шк., 1987. – 128 с.
4. Глібчук Н. М. Практичні завдання з української діалектології / Н. М. Глібчук. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 46 с.
5. Говори української мови: збірник текстів. – К. : Наук. думка, 1977. – 592 с.
6. Гопштер Є. А. Українська діалектологія: навчально-методичний посібник / Є. А. Гопштер – Горлівка: ГДПШМ, 2005. – 108 с.
7. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології: Вступні розділи / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород: Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1966. – 98 с.
8. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (ч. I. Фонетика) / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1965. – 126 с.
9. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.
10. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1987. – 300 с.
11. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.
12. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 165 с.

13. Могила А. П. Методичні вказівки до курсу «Українська діалектологія» для студентів-заочників філологічного факультету / А. П. Могила. – К. : КДПУ, 1982. – 28 с.
14. Могила А. П. Українська діалектологія: Метод. вказівки для студентів заочників філол. факультетів ун-тів / А. П. Могила. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – 38 с.
15. Могила А. П. Українська діалектологія: Метод. розробка для студентів-заочників відділів української мови та літ-ри філол. факультетів / А. П. Могила. – К., 1974. – 76 с.
16. Москаленко А. А. Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології / А. А. Москаленко. – Одеса, 1965. – 64 с.
17. Москаленко А. А. Методичні рекомендації до практичних занять з української діалектології / А. А. Москаленко. – Одеса, 1966. – 83 с.
18. Програма з української діалектології для філологічних факультетів університетів (українських відділень) / упорядн. П. М. Лук'янюк ; за ред. П. Ю. Гриценка. – К. : НМК ВО, 1990. – 16 с.
19. Шеремета Н. П. Українська діалектологія. Практичні заняття: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. / Н. П. Шеремета. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 124 с.

Додаткова

1. Бібліографічні матеріали до курсових, бакалаврських і магістерських робіт із української діалектології: навч.-метод. матеріали для студентів українського відділення філол. факультету / укл. Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 92 с.
2. Ващенко В. С. Полтавські говори. – Х. : Вид-во ХДУ імені О. М. Горького, 1957. – 540 с.
3. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К. : Видавн. центр «Академія», 2006. – С. 42–45.

4. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх. – Ч. I. – К. : Рад. школа, 1965. – С. 105–107.
5. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології / В. В. Лучик. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 344 с.
6. Мала філологічна енциклопедія / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.
7. Москаленко А. А. Бібліографічний покажчик з української діалектології / А. А. Москаленко. – Одеса, 1966. – 71 с.
8. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології: Учбовий посібник для студентів-заочників / А. А. Москаленко. – Одеса, 1961. – 48 с.
9. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології: учбовий посібник для студентів-заочників / А. А. Москаленко. – Одеса, 1962. – ч. 2. – 125 с.
10. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
11. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К. : Академія, 2001. – 150 с.
12. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (Іст.-фонет. нарис) / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1988. – 277 с.
13. Сагаровский А. А. Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР: дис. ... канд. филол. наук / А. А. Сагаровский. – Х., 1988. – 204 с.
14. Сердега Р. Л. Проблеми вивчення діалектної лексики: програма наукового семінару з української діалектології / Р. Л. Сердега. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 48 с.
15. Словник сучасного українського сленгу / упорядн. Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.
16. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с.

17. Сватівщина: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ: Осіріс, 1998. – 136 с.
18. Старобільщина: матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ: Шлях, 2000. – 128 с.
19. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 427–431.
20. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А. П. Грищенка. — К. : Вища шк., 1997. – С. 204–213.
21. Східнослобожанські українські говірки: наук.-навч. посібник / за ред. проф. П. Ю. Грищенка. – Луганськ, 2001. – Ч. I. – 107 с.
22. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1981. – С. 34–38.
23. Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) : навч.-метод. матеріали для студентів філологічного факультету (відділення української мови та літератури) / укл. Сагаровський А. А. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – 58 с.
24. Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова: Довідник / Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В.; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1996. – С. 133–134.
25. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2005. – С. 218–224.

Інформаційні ресурси

www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/serdega/serdega.html - 5k – (на сайті можна ознайомитися з матеріалами методички Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини : навчально-методичні матеріали для студентів укр. відділення філол. фак-ту / укл. Р. Л. Сердега. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 36 с.).

litopys.org.ua/ukrmova/um157.htm - 32k – (містить деякі енциклопедичні статті з української діалектології).

uk.wikipedia.org/wiki/Українська_діалектологія - 76k

uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Українська_діалектологія - 29k (на сайті містяться матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії, в якій є категорія «Українська діалектологія»).

Предметний покажчик

Арго 37, 39, 40, 123, 138

Арготизм 121, 122, 123

Архаїзм 117

Археологія 33

Говіркове мовлення 6, 19, 47, 55, 66, 126

Давній (старожитній) діалект 53, 139

Давньоруська мова 51

Дитяча лексика 123

Діалексія 56

Діалект 30, 31, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 73, 74, 77, 81, 99, 106, 108, 110, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 139, 140

Діалектизм 32, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 140

Діалектна лексика 105, 109, 117, 118, 140

Діалектна мова 31

Діалектна норма 43

Діалектне явище 106, 108, 140

Діалектологічний питальник 126

Діалектологія 5, 7, 30, 32, 35, 140

Діалог 47

Діасемія 56

Діахронний аспект дослідження говорів 55

Жаргон 36, 37, 38, 141

Жаргонізм 39, 121, 122, 141

Загальноновживана лексика 105, 141

Загальнонародна мова 41, 142

Запозичення 39, 114, 117

Етнографія 33

Етнолінгвістика 35

Ізогласа 56, 142

Історія 33, 34
Історія мови 32
Історична (діахронна) діалектологія 30, 142
Кількісний метод 56, 57
Компонентний аналіз 56, 57
Культурологія 33
Лінгвістичний атлас 58, 59, 60, 61, 140
Літературна мова 31, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 142, 144
Літературознавство 32
Метод лінгвістичної географії 56
Методи збирання діалектного матеріалу 125
Мовна норма 42, 43
Монолог 47
Народно-розмовна мова 41
Національна мова 42
Непротиставне (неспіввідносне) діалектне явище (риса) 107, 108, 143
Непротиставні діалектні відмінності у лексиці 108
Нова українська літературна мова 44, 48
Новостворений діалект 53, 54
Норма літературної мови 42
Нульовий діалектизм 116, 143
Обмежено протиставне (обмежено співвідносне) діалектне явище (риса) 107, 108, 143
Описова (статична, синхронна) діалектологія 30, 143
Писемна мова 41, 46, 48
Південно-західне наріччя 50, 51, 81, 109
Південно-східне наріччя 44, 50, 74
Північне (поліське) наріччя 44, 50, 77, 109
Порівняльно-зіставний метод 56
Походження української мови 48, 49, 50

Просторіччя 41
Протиставне (співвідносне) діалектне явище (риса) 106, 107
Протиставні діалектні відмінності у лексиці 109
Професійна лексика 37, 121
Професійна розмовна мова 38
Професійний діалект 37, 38
Професійний жаргонізм 37, 38, 122
Професіоналізм 37, 105, 121, 122, 144
Середньонаддніпрянські говірки 44, 45, 53
Синхронний аспект дослідження говорів 55
Сленг 37, 39, 40, 144
Слова-інновації 118
Спеціальна лексика 105
Структурний метод 56
Соціальний діалект 36, 37, 40, 145
Соціолінгвістичний метод 57
Статистичний метод 57
Територіальний діалект 30, 36, 40, 142, 145
Типи діалектизмів 110
Транскрипція 66, 67, 145
Усна мова (мовлення) 46
Фонематична транскрипція 66
Фонетичне транскрибування 66, 67, 68, 145

Іменний покажчик

Авдєєва М. 33
Акаткіна А. 33
Багалій Д. 34
Бевзенко С. 6, 53, 113, 115
Бескровний О. 33
Бондар О. 67
Боровиковський Л. 49
Бузук П. 59
Ващенко В. 59
Величко С. 49
Величковський І. 49
Вишенський І. 49
Глібов Л. 32
Глібчук Н. 7
Глуховцева К. 61
Гончар О. 32
Гопштер Є. 7
Гребінка Є. 49
Гринкова Н. 33
Грищенко А. 111
Гулак-Артемівський П. 49
Дейна К. 59
Денисевич Г. 33
Дзендзелівський Й. 29, 59, 107, 126, 127
Дикареєв М. 33
Дністровий А. 124
Євтушок О. 61
Жилко Ф. 5, 69
Жовтобрюх М. 67

Заточник Д. 49
Зеленін Д. 33
Зиновієв К. 49
Карпенко Ю. 67
Квітка-Основ'яненко Г. 32, 45, 49
Кобилянська О. 31, 32
Комісарова Л. 33
Кониський Г. 49
Котляревський І. 32, 45, 48, 49
Котков С. 33
Кулик Б. 67
Лисенко Ю. 111
Мартович Л. 31
Метлинський А. 49
Микитенко І. 123
Микитин-Дружинець М. 67
Михальчук К. 33, 58
Могила А. 6
Могила П. 49
Мономах Володимир 49
Москаленко А. 6, 8
Нестор 49
Овсянников М. 33
Омельковець Р. 61
Павловський О. 45
Панькевич І. 59
Прокопович Ф. 49
Різун В. 111
Сабадош І. 61
Свидницький А. 32

Сагаровський А. 8, 29
Сердега Р. 8, 29, 127, 128
Сковорода Г. 49
Скопненко О. 110
Слюсарський А. 34
Смотрицький М. 49
Собінникова В. 33
Соколова Н. 33
Солонська Г. 33
Стефаник В. 31, 121
Тарнацький Ю. 59
Тоцька Н. 67
Тростянський В. 33
Українка Леся 32
Федорів І. 49
Федькович Ю. 31, 32
Філатов К. 33
Франко І. 31, 32
Халанський М. 33
Цимбалюк Т. 110
Черемшина М. 31, 32, 102
Шашкевич М. 31
Шевченко Л. 111
Шевченко Т. 32, 45, 48, 49
Шеремета Н. 7
Ющук І. 111